

Оташ Холмирзаев

**Адибнинг
уч кун**

ОТАШ ХОЛМИРЗАЕВ

АДИБНИНГ УЧ КУНИ

Эсдаликлар, илмий ва методик мақолалар

**”Наманган” нашриёти
2010**

УЎК : 812.512-9
КБК:84(5 ўзб)9
О-97

Масъул муҳаррир: Бахтиёр Исоқов тарих фанлари номзоди, НамДУ доценти.

Тақризчилар: Мўминжон Сулаймонов, филология фанлари номзоди, НамДУ доценти.

Алишер Исоқбоев - тарих фанлари номзоди, НамДУ доценти.

***

Болалар шоири ва фолклорист, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзоси, халқ таълими аълочиси, болаларнинг «Олтин тож» газетаси бош муҳаррири Оташ Холмирзаев ушбу рисоласини кейинги йилларда ёзилган бир неча эсдаликлари, халқ оғзаки ижоди бўйича олиб борган кузатишлари ва мактаб ўқитувчиси сифатида ёзган «Адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди» методик рисоласини киритган.

Албатта, ижодкор ўз асарларида сиз ва менга керакли бўлган мавзуларга қўл уради, изланади ва илмий хулосалар чиқаради. Шоир ва олимлар Робиддин Исоқов, Маҳмуджон Маъмуровлар ҳақидаги эсдаликларида эса у бу икки адиб ҳаётига экскурсия қилади, уларнинг шоир, олим, инсон сифатидаги қирралари очиб беради.

Машҳур адиб Шукур Холмирзаев ҳақидаги эсдалигида эса ёзувчининг Пешқўрғонга келиши ва уч кунлик ҳаёти мароқ билан тараннум этилади. Ёзувчининг инсон ва ижодкор сифатидаги қирралари очиб берилади.

Умуман олганда, рисола мактаб ўқитувчи ва ўқувчилари, коллеж ва олийгоҳ талабалари, изланувчи ёшларга мўлжалланганлиги билан қадрлидир. Албатта, рисоладан ~~ёзгина~~ ~~ёзиқ олсангиз~~ ижодкор-муаллифнинг боши кукка етган бўлур эди.

НТ 600-1301,36-1235220 2010
601-2, 0(017)-03

© «Наманган» нашриёти
Оташ Холмирзаев.
2010

НАМАНГАН ХАЛҚ ДОСТОНЧИЛАРИ

Инсон пайдо бўлибтики, ҳамиша тарбияга муҳтож бўлган. Тарбиянинг асосий воситаси эса дунёвий ва диний билим бўлиб, халқ оғзаки ижоди эса ўз даврининг ва бугуннинг ҳам тарбия қуролидир. Зеро, ёзма адабиёт пайдо бўлгунга қадар халқнинг асосий овунчоғи, тарбия қуроли халқ оғзаки ижоди бўлиб, унинг достон, эртак, ривоят, мақол ва матал, қўшиқлар, топишмоқ, тез айтиш, қасида, халқ ўйинлари, аския, қўғирчоқ театри, масхарабозлик каби турлари бўлган. У доимо отадан болага, боладан боласига ўтиб келган ва ҳамиша ривожланиб борган. Бугун эса ана шу катта бойлик халқимизнинг маънавий хазинасига айланган.

Муҳтарам Президентимиз ўзининг “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир” асаридида бу ҳақда шундай деган эди: “Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, халқимиз тарихнинг машаққатли синовлари оша ўзининг бой меросини завола етказмай сақлаб келди ва сақлаб келмоқда. Улар аждодларимиз яратган умумбашарий туйғулар, шарқ фалсафаси, миллий қадриятларимиз, буюк халқнинг оғзаки ижоди эди. Мана шу катта қадриятларимиз орқали халқимиз тарбияланган ва инсон сифатида шакланган. Шу билан бирга асрлар оша тилимиз ва динимизни, халқ яратган бадиий бойлигимизни асраб олиб ўтган ва шу халқ оғзаки ижоди орқали халқимиз баркамоллигини сақлаб келмоқда”. (И. А. Каримов “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”, “Ўзбекистон” нашриёти, 1995 йил).

Юқоридагилардан келиб чиқиб, фикр юритадиган бўлсак, ҳақиқатдан ҳам халқимиз миллион йиллар бу бойлигини, ва унинг ҳикматларини, Ватан ва халқпарварлик, дўстлик, биродарлик, меҳр-оқибат, имон каби умуминсоний қадриятларни эзозлаб келмоқдалар.

Шу боис ҳам «Гўрўгли» туркум дostonлари, «Алпомиш», «Ёзи билан Зебо», «Тоҳир ва Зухро», «Лайли ва Мажнун» каби дostonлар, эртак, мақол, топишмоқ, халқ кўшиқлари каби ўнлаб дурдоналар ўзининг беқиёс томонлари билан бошқа халқлар фольклоридан ажралиб турди. Биргина “Гўрўгли” дostonларининг 40 китобдан ташкил топганлиги ҳам халқимиз ҳаётида жуда муҳим воқеадир.

Ўз навбатида бу асарлар айтувчиларини халқимиз бахши, ирчи, дostonчи, санновчи, шоир, халфа, кўшиқчи, эртакчи, воиз каби номлар билан атаганлар. Илмий кузатишларимизга мурожаат қиладиган бўлсак, ижодкорлар ҳамиша халқ орасида бўлган, кўплари устозлари кўмагида қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул юрганлар ва ҳар бир айтаётган асарларини мукамаллаштириб борганлар. Айниқса, улар тўйларда, халқнинг кўз олдида, ўша халқнинг мардлиги-ю, тантилиги, урф-одатлари, юриш-туришлари-ю гап-сўзларини ўрганиб ана шу янгиликлар асосида ўз ижодларига ўзгартиришлар ҳам киритганлар.

Албатта, йиллар давомида бўлган қонли урушлар, тарихий ўзгаришлар, босқинчилик, зулм, Ватанга бўлган чексиз муҳаббат ҳам бу асарларда ўз аксини топган. Натижада, халқ онги, дунёқарашида туб ўзгаришлар юз берган. Бу ижод намуналарини ўрганиш, ёзиб олиш ва китобат қилиш борасида ҳам катта ишлар амалга оширилган. Айниқса, Қашқадарё, Сурхон, Самарқанд, Хоразм вилояти ҳудудидаги барча ижодий намуналар мукамал ўрганилди. Аммо Фарғона водийси ижодкорлари ижодини ўрганиш бирмунча вақт тўхтаб турди. Шунга қарамай, буюк алломалар Н. Пантусов, Н. Ф. Катанов, С. Е. Малов, инглиз олими Г. Ярринг, тарихчи олимимиз И. Мўминов, Б. Аҳмедов, фольклористлар Х. Зариф, М. Афзалов, М. Муродов, М. Саидов, Т. Мирзаев, М. Алавия, Ҳ. Раззоқов, Т. Ғозибоев, Б. Саримсоқов, К. Имомов, Т. Зуфаров, И. Назаров, О. Носиров, М. Маъмуров, Р. Исҳоқов, Д. Қозоқов, О. Холмирзаев, А. Собиров, М. Сулаймонов каби ижодкорлар халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш, ёзиб олиш ва архивлаштириш ишларига катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистон ҳудудида бу ижод намуналарини ёзиб олиш ишлари асосан 1900 йиллардан бошланган. Албатта, Фарғона водийси ҳам бошқа воҳалар сингари барча соҳаларда намуна эди. Ҳатто халқ оғзаки ижодининг барча турлари бўйича ижод

қилувчилар бор эди. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Фарғона водийси деб аталмиш-Андижон, Наманган ва Фарғона, Ўш, Жалолобод, Хўжанд худуди илму фан, маданият, ахлоқ ва одоб, яшаш тарзи, кўйингчи, халқ оғзаки ижодиди ҳам республикамизда юқори поғоналарни эгаллаган эди. Бу ҳудуд аҳолиси асосан, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунарманд-косибчилик, боғдорчилик билан шуғулланиш билан бирга халқ оғзаки ижодининг дoston, эртақ ва бошқа жанрларини ҳам ривожлантирганлар, ~~албата~~. Водий халқ оғзаки ижодини ўрганиш борасида М. Муродов, Т. Ғозибоев, Х. Раззоқов, А. Собиров, О. Холмирзаев, Р. Исҳоқовлар катта ишлар қилишган. Ҳатто, Фарғона водийсида биз билган ва билмаган ўнга яқин дostonчилик мактаблари борлигини ҳам фанга маълум қилганлар.

Ўзбекистон фан арбоби, профессор Малик Муродов айрим олимларнинг "Фарғона водийсида дostonчилик ривожланмаган", деган даъволарини чиппақка чиқарди. Унинг жуда гўзал намуналарини топди, ўрганди. Тўғри, водий халқ дostonчилигини авваллари ~~жа~~ Г. О. Юнусов, Б. Каримов, М. Афзалов, С. Иброҳимов, Ф. Абдуллаевлар ҳам ўрганганлар ва фанга анчагина материаллар тақдим этишган. Зеро, улар ўз даврида машҳур бўлган Бўри Содик ўғли, Усмон Маматқул ўғли, Хусан Ражаб ўғли, Ҳайдар Бойча ўғли, Матрайим бахши, Раззоқ бахшиларни аниқлаганлар ва улардан ўзбек дostonларидан намуналар ёзиб олганлар. Ҳатто, водийда Кўлбуқон дostonчилик мактаби борлигини ҳам айтиб ўтганлар, аммо унинг шаҳарасини, дostonчилар яшаган ҳудуд ҳақида маълумотлар бермаганлар.

Кейинчалик ~~ва~~ асосан, 1960 йиллардан кейин, Фарғона водийсига жуда катта илмий экспедициялар уюштирилди ва манбааларни қидириш билан бирга янги-янги дostonчиларни аниқлаш ишларини бошлаб юбордилар. Бу ишда айниқса, М. Муродовнинг хизматлари жуда каттадир. У биргина Наманган вилояти ҳудудида жойлашган Кўлбуқон, Пешкўрғон, Поп, Учкўрғон каби қишлоқларда дostonчилик мактаблари борлигини, бу мактаблар тенги йўқ дostonчи, ирчи ва санновчилар билан машҳур эканлигини аниқлади. У ўз шогирдлари билан юқорида тилга олиган қишлоқларгагина эмас, Фарғона водийсидаги бошқа қишлоқ ва шаҳарларга экспедициялар ташкил этди ва фақат дostonчилик эмас, халқ

оғзаки ижодининг бошқа жанрлари материалларини ҳам ёзиб олиб, архивлаштиришга муваффақ бўлди.

Албатта, Фарғона халқ дostonчилигининг муҳим бир қисми ҳисобланган Наманган халқ оғзаки ижоди бўйича олим Малик Муродовнинг “Фарғона халқ дostonчилигига бир назар” (Наманган ҳақиқати” газетаси, 1964 йил) “Наманган халқ эртаклари”, Тошкент, “Ёш гвардия” нашриёти, 1974 йил, Абдушукур Собировнинг “Наманган халқ оғзаки ижоди”, (Наманган, 1994 йил), Малик Муродов, Оташ Холмирзаевнинг, “Народное сказители Ферганской долины”, Санкт-Петербург, (журнал Востоковедение”, 1967 йил), Оташ Холмирзаев, “Адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди” (Кўлбуқон дostonчилик мактабининг шажараси билан), (Наманган, 1991 йил), “Раззоқ бахшининг “Алпомиш”, дostonи ҳақида”, шунингдек, Малик Муродов, Тамара Боровкова, Ёқубжон Жўраев, Охунжон Собиров, Тожибой Ғозибоев, Оташ Холмирзаевларнинг ўнлаб мақолалари чоп этилди. Бу мақолаларда фанга маълум бўлган ва бўлмаган юзга яқин дostonчилар, лапарчи ва марсиячилар, халқ мақолларини яхши билган отахон ва онахонлару, болалар фольклорининг ноёб намуналарининг айтиувчилари аниқланди ва фанга маълум қилинди.

Биргина Кўлбуқон дostonчилик мактабига мансуб ўттиздан ортиқ дostonчилар ҳақидаги маълумотлар ва улар ҳақидаги мақолалар, илмий кузатишлар, мактаб, коллеж ва олийгоҳ ўқитувчиларининг халқ оғзаки ижоди материалларини йиғиш ва Ҳ. Сулаймон номли кўлёмалар институти, Алишер Навоий номли Адабиёт музейи, Алишер Навоий номли тил ва адабиёт институти архивларига топширилиши жуда катта муваффақиятлардан эди. Олим ва алломалар, фольклор тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, Кўлбуқон дostonчилик мактаби ўша Қашқадарё ва Сурхон дostonчилик мактабларидан қолишмаган. Улар айтган “Гўрўгли”, “Алпомиш” каби дostonлар Эргаш Жуманбулбул ўгли, Пўлкан каби дostonчилар репертуари ва ижоди даражасида бўлган. Бу дostonчилик мактабида биргина Ҳайдар Бойча ўгли, Алим шоир Ниёз ўгли, Раззоқ бахши Қозоқбой ўгли, Абдуазиз бахши Абдураззоқ ўгли, Абдусаид Кўчим ўгли, Омон ва Мамасодиқ Раззоқ ўгли каби дostonчилар, айтган асарлар ҳам фанга маълум қилинган.

Кўлбуқон дostonчилик мактаби шажарасини тузиш жараёнида шулар маълум бўлдики, Кўлбуқон дostonчилари ўнлаб устозлари билан бирга Самарқанд вилоятидан ташриф буюрган савдогар Беғижон бахшидан ҳам катта сабоқ олганлар. Бу бахши ўз даврининг машҳур дostonчиси бўлиб, Самарқанднинг Миёнқўл қишлоғида туғилган. У барча бошқа дostonчилар қатори ўзбек халқ оғзаки ижодига оид дostonларни мароқ билан куйлаган ва маромига етказган. Халқ орасида бу дostonчининг “Булбул” лақаби ҳам бўлган. Пешқўргонлик Жумабой бахши ундан илк дostonларни ўрганган. Албатта, Жумабой бахшининг етти отаси дostonчи ўтган бўлишига қарамай, Беғижон бахшидан ҳам жуда кўп дostonларни айтиш сирларини ўрганган.

Бу борада машҳур дostonчи Ҳайдар Бойча ўглининг гувоҳлик беришича. (У билан суҳбат матни Оташ Холмирзаевнинг шахсий архивида сақланмоқда) унинг устозлари Йўлдош санновчи ва Шоназар бахшилар бўлган. Бу дostonчилар ҳам ўз даврининг етук дostonчилари бўлишган ва ҳар бир бахши ўзига икки, учтадан шогирд олиб, тўйлару маросимларга етаклаб юришган ва эл орасида дoston айтиш ва беллашувларида синаб кўрганлар. Кейинчалик бу дostonчилик мактабини машҳур дostonчи Чўтибой бахши бошқарди. Унинг биргина “Алпомиш” дostonини тўрт кеча ва тўрт кундуз айтганлиги ҳақида халқ орасида ҳозирга қадар турли гап-сўзлар юради. У сетор чертганда одамлар ўйинга тушган, тингловчилар қимирлаб ўтиришган, ҳатто от чопиб бораётган қаҳрамон ҳолатини тасвирланганда машҳур полвон ва улоқчилар қамчиларини ўйнатиб, ўрниларидан сакраб туриб кетганлар.

Жуда кўп тўю томошаларда халқ дostonчилари томонидан мароқ билан куйланган “Ёзи билан Зебо”, “Кал Ёзи”, “Зебижон” каби туркум дostonлар жуда машҳур бўлган. Наманган “Ёзи билан Зебо” дostonини тадқиқ этган ва шу номда китоб чоп эттирган олим Охунжон Собиров бекободлик (Янгиқўргон тумани) Ҳожиакбар Кўчимовдан ёзиб олинган бу дoston (ёзиб олувчилар О. Собиров ва О. Холмирзаев) ўзининг халқчиллиги, тилининг равонлиги, воқеа ва ҳодисаларнинг мукамаллиги, қўшиқбоплиги билан бошқалардан ажралиб турган.

“Гўрўгли” туркум дostonларидан “Гўрўгли”, “Гўрўглининг болалиги”, “Авазхон”, “Ҳасанхон”, “Тўлаб ботир”, «Ези билан Зебо», “Юлдуз билан Қундуз” дostonларини ҳам билган ва эл орасида куйлаган. У жуда кўп ривоятлар мавжуд. Бу ривоятлардан Исмон бахши, асосан чорвачилик билан шуғулланганлиги, мол, қўй, асалари парваришлаганлиги ҳақида маълумотга эга бўламиз. У давраларда қатнашганда доимо “Алпомиш” дostonини куйлаган. У дoston айтганда дов-дарахтлар шоҳида чуғурлашаётган қушлар ҳам тинган. Унинг яна бир одати шу эдики, дoston айтиб, сетор ёки чертмак чертганда қўлининг айланиши-ю, чертмакни ҳавога отиб чертишидан тингловчилар завқланганлар.

Наманган халқ дostonчиларидан яна бири Чўтибой бахши Қўшали ўғлидир. У вилоят дostonчилари орасида энг сараси ҳисобланган, ўзбек халқ дostonчиларининг барини билган, куйлаган, ҳамда эл орасида “катта дostonчи” деган ном олганлардандир. У тахминан 1858 йилда Ғовазон қишлоғида туғилган. Унинг жуда кўп авлодлари Қўлбуқон дostonчилиқ мактабининг вакиллари бўлиб, улар ҳам халқ дostonларини куйлаганлар. У ҳатто қирғиз дostonи “Манас”ни ҳам тўла билган, билганда ҳам соф қирғиз тилида куйлай олган. Айниқса, дostonнинг “Семетей ва Сейтек” бобини катта бир дoston сифатида, шу билан бирга ўзбек-қирғиз дўстлигининг тимсоли сифатида куйлаган. Дostonнинг асосий воқеалари Фарғона водийси билан боғлиқлиги ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Бу бахши Қўлбуқон дostonчилиқ мактабининг шаклланиши ва дostonчиларнинг бир оилага жамланишувига ҳам катта ҳисса қўшган инсондир. Шу билан бирга, унинг ҳар бир дostonи энг ками икки юз қоғозни ташкил этган. Ҳар қалай, “Қундуз билан Юлдуз” дostonини тўрт кун айтганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд.

У Қўлбуқон дostonчилиқ мактабида Ҳасан, Қорабой, Дехқон, Усмон, Худойберди, Иброҳим, Юсуф, Анорқул, Абдуғани, Тошпўлат бахшиларни тарбиялаган. Пешқўрғонлик Жумабой бахши ҳам ўз даврининг етук дostonчиси бўлиш билан бирга йигирмадан ортиқ дostonчига устозлик қилган. Бу дostonчилиқ мактабини аниқлаш ва ўрганиш борасида иш олиб борганимизда дostonчиларнинг бари “Гўрўгли” дostonининг 40 дostonини 41та қилиб айтганларига гувоҳ бўлдик. Улар куйлаган 41-дoston “Гўрўглининг ўлими ва

парилари йигиси“ деб аталади. Жумабой бахшининг давомчилари Раззоқ бахши, Абдуазиз, Сувон, Қўчқор, Абдувоҳид, Мамаюсуф, Мусурмонқул, Омон ва Мамасодиқ бахши кабилар бўлган. Улар ҳам қирқ биринчи дostonни ҳам куйлаганлар.

Наманган дostonчилигида муҳим роль ўйнаган дostonчилик мактабларидан бири Кўрнас (Поп тумани) дostonчилик мактабидир. Бу ерда ўзбек халқ дostonларининг барчасини куйлаганлардан бири Матрайим бахшидир. Бахши билан бўлган суҳбатларимиз ва унинг 70 йиллик юбилеи ўтаётган кунларда қилган мулоқотимиз туфайли Матрайим бахши Кўрнас ва унинг атрофларидаги қишлоқларда дoston айтувчи чорвадор кишилар бўлганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлдик. Уларнинг кўплари Матрайим бахшидан дostonчилик сирларини ўрганганлар. Дostonчиларнинг гувоҳлик беришича, Поп туманининг яйловлари ва чекка қишлоқларида кўпгина санновчи, дostonчилар бўлган. Уларнинг устозлари Урайим бахши бўлган. Шунингдек, Яхши, Мурод, Иброҳим, Болавой деган бахшилар ўтганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Тўғри, бу бахшилар мукамал ўрганилмаган, улардан асарлар ҳам ёзиб олинмаган. Шунга қарамай, Поп дostonчилари ҳам умумўзбек халқ оғзаки ижодига муносиб ҳисса қўшганлар, дейишга асос бор. Зеро, буларнинг энг кейинги давомчиси Матрайим бахши ижодини ўрганиш ва ёзиб олиш даврида Поп худудида ҳам халқ оғзаки ижоди материаллари жуда мароқ билан куйланганлигига амин бўлдик.

Албатта, ҳар бир ижодкор ва ижодий жараён, асарлар юзасидан сўз юритганда унинг адабиётимизда тутган ўрни ва асарларига қараб баҳо берилади. Бу борада Наманган халқ оғзаки ижоди ижодкорлари орасида Ҳайдар санновчи Бойчаев ва Раззоқ бахши Қозоқбой ўғлининг роли жуда катта. Келинг, улар ҳақида батафсилроқ тўхталайлик.

Ҳайдар санновчи Бойча ўғли - Наманган ва Кўлбуқон дostonчилик мактабининг йирик вакиллариидан бири. У бутун умри бўйи ўз дostonлари билан эл ҳурматида сазовор бўлди. Унинг овози, дўмбира чертиши ҳам сеҳрли эди. Унда отларнинг дупури-ю, қушларнинг сайраши, кўк ўпган тоғларнинг булутли осмони, оналар кўшиқлари-ю, элнинг мардларга билдирган ҳурмати, донг таратган Тўмарис, Гулнор ва Мисқол париларнинг Ватанга, элга ва суйган ерига бўлган муҳаббати оҳанглари кулоқлар остида жаранглайди. Беихтиёр суюкли шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг дostonчи Фозил Йўлдош ўғли ҳақидаги мисралари келади:

Далалар, сахролар, чўллар бахтиёр,
Кўшиқ айтиб яшар, манзиллар, эллар.
Тинмайин куй чалар суюкли диёр,
Кўшиқдан осмону тоғлар гумбурлар.

Ҳайдар Бойча ҳам жуда чечан, шу билан бирга ижодкор. У ҳам табиат кўриниши-ю, одамларнинг меҳнатини кўриб, уларга шеър айтади. Яхши шароит яратилса дostonларга ҳам куйма сатрлар кўшиб, қаҳрамонини кўкларга кўтаради. У, айниқса, халқ қаҳрамони Алпомиш-Ҳакимбек ҳақида мароқ билан куйлайди, унинг мардлиги, жасоратини куйма сатрлар билан тараннум этади. Унинг “Алпомиш” дostonининг асосий қаҳрамони ҳақиқий миллий қаҳрамонга айланган. У бир шеърда:

У бахши дилида отаётир тонг,
Эл-юртнинг ардоғин олган паҳлавон.
У Алпдир, дилида мардлик урар бонг,
Ҳайдар Бойчадирман йўқ дилда армон.

деб куйлаган эди. Ҳа, “Алпомиш” дostonи ўша давр давлатчилиги, халқнинг орзу ва армонлари, юрт ҳимояси, севги ва муҳаббат мавзусини тараннум этган. Бу дostonни куйлаш жараёнида дostonчи сетори орқали тингловчиларга отларнинг дупури, қиличларнинг жаранги, мард ўғлонларнинг ҳайқириги, отларнинг кишнашигача етказа олган. Натижада, Ҳайдар Бойча ўғли машҳур олимлар Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Зубайда Ҳусаинова, Малик Муродов, Тамара Боровкова, Тожибой Ғозибоев, Робиддин Исҳоқов, Оташ Холмирзаевлар назарига тушади, унинг барча дostonлари-ю, эртаклари ва бошқа жанрдаги асарлари юқорида зикр этилган олимлар томонидан ёзиб олинган. Бир неча дoston ва эртаклари эса китоб ҳолида ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилган.

Ҳайдар Бойча ўғли 1884 йилда Янгикўрғон туманининг Ғовазон қишлоғида таваллуд топган. Отаси Бойчабой бутун умрини Кўқон ҳукмдори Худоёрхоннинг тоғаси Бекберди додхонинг энг яқин гумаштаси бўлган. У Раҳмонберди бойнинг кўлида мол боқиб кун ўтказган. Биргина ота топган пул эса оилани боқишга етмасди. Натижада жуда ёш бўлишига қарамай, Ҳайдар ҳам меҳнат қилишга, тирикчилик учун пул топишга мажбур бўлади. Кейинчалик у Тожибой купец, мулла Тоштон кўлида қорол бўлиб ишлайди. Эл билан бирга бўлиш, улар ҳаётини ўрганиши унда катта ўзгаришлар бўлишига олиб

келади. У айниқса, халқ эртаклари ва қўшиқларини ўрганади. Кейинчалик эса ўзи ҳам терма қўшиқлар яратишга интилади. Натижада, бахши Кўлбуқон дostonчиларидан бирор нарса ўрганиш керак, деган хулосага келади ва “Гўрўгли” туркум дostonларини ўрганишга киришади. Айниқса, ўша даврнинг машҳур дostonчиси Чўтибой бахшидан кўп нарсаларни ўрганади. Кейинчалик Ғовазон қишлоғига Самарқандлик Бекижон бахшининг келиши эса унинг ижодида жуда катта ўзгаришлар ясайди. Бундан ташқари Кўлбуқонга келган ўратепалик Тошмон, ғовазонлик Қўчқор, Йўлдош бахшиларнинг айтувчилик санъти ҳам унга таъсир қилади. Айниқса, Кўлбуқонлик Йўлдош бахшининг репертуари унга катта мактаб бўлади. Энди у “Алпомиш”, “Гўрўгли” дostonлари матни устида ишлайди, ўзи ҳам замонага мос сатрларни киритишга уринади. Жуда кўп жойларда бўлган учрашувлар ва дostonчиларнинг анъанавий айтишувлари унга куч, қудрат ва илҳом бағишлайди.

Дostonчиларнинг гувоҳлик беришларича, Ҳайдар санновчи Бойчабой ўгли ўратепалик Тошмон бахши билан айтишувда юқори мартаба олади. Зеро, бундай катта мартаба ҳамма дostonчиларга ҳам насиб қилмас эди. Чунки, “Алпомиш” дostonини маромига етказиб айтиш, ўқувчилар орасидан ўз мухлисларини топиш жуда қийин эди. Бироқ, кўп нарсани билиш, оламни тушуниш, асар қаҳрамонлари образини яратиш, сўз ўйини, сўзларни ўз ўрнида ишлатиш, қофиялаш сирларини билиш учун эса озми-кўпми маълумотли бўлиш ҳам керак эди. Шубоис ҳам Ҳайдар Бойчабой ўгли аввал масжидлар қошида очилган эски мактабларда саводини чиқаради, кейинчалик дунёвий мактабда ҳам ўқийди. Сўнг қишлоқда ташкил этилган жамоа хўжалигига кириб ишлайди. Кўпчилик бўлиб далада ишлаш билан бирга колхозчилар ўртасида замонавий термалар, эртаklar ва дostonлар айтиб, элининг кўнглини кўтаради. Ҳатто, ўша давр руҳиятидан келиб чиқиб, жуда кўп замонавий эртаklar ҳам тўқийди. Аслида унинг репертуарида мингга яқин эртаklar ва ривоятлар, латифалар, аскиялар бор эди.

Айниқса, унинг “Бузоқ, эчки ва қўзи”, “Эчкининг ўч олиши” “Тулки билан товус”, “Ҳийлагар бедана”, “Очбўри”, “Илон пари” каби эртаklarини фанга маълум қилдики, бу асарлар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Унинг ижоди билан эса кўпгина олимлар ва маҳаллий журналистлар, ўқитувчилар ҳам қизиқишди. Ундан жуда кўп ҳажмдаги асарлар ёзиб

олдилар. Айниқса, Мансур Афзалов, Ҳолид Расул, Зубайда Хусаинова, ўқитувчилардан Абдумутал Турсунов, Робиддин Исҳоқ Оташ Холмирзаевлар жуда кўп эртақлар ёзиб олдилар. Олимлар томонидан нашрга тайёрланган “Ўзбек халқ эртақлари” (1-том, нашрга тайёрловчи М. Афзалов, Ҳ. Расул, З. Хусаинова, Тошкент - 1964 йил) китоби чоп этилди. Кейинчалик ундан “Алпомиш” (Айтувчи Ҳайдар Бойча ўғли, ёзиб олувчи Т. Абдуллаев, Тошкент, 1954 йил), “Авазхон” (Айтувчи Ҳайдар Бойча ўғли, ёзиб олувчи П. Ҳайдаров, Тошкент-1950 йил), “Замонбек” (Айтувчи Ҳайдар Бойча ўғли, ёзиб олувчи Тожибой Ғозибоев, Тошкент 1950 йил) каби ўнлаб дostonлар фанга маълум қилинди. Кейинчалик ундан Малик Муродов, Робиддин Исҳоқов, Оташ Холмирзаевлар ҳам жуда катта ҳажмда дostonлар ёзиб олдилар. Айниқса, ундан ёзиб олинган замонавий термалар вақтли матбуотда сурункали чоп этилиб турди. Ундан “Гўрўғли” туркум дostonларининг йигирматаси, “Алпомиш” дostonи, “Ёзи билан Зебо”, “Тўлаб ботир” каби дostonлар ёзиб олинган. Бироқ олимларнинг фикр билдиришлари ва кейинги илмий кузатишлар шуни кўрсатдики, ундан “Юсуф ва Аҳмад”, “Рустамхон”, “Авазхоннинг Бўтақўзга хуштор бўлиши”, “Гўрўғлининг Авазхонни олиб келиши” каби энг сара дostonлар маълум сабабларга кўра ёзиб олинмаган. Унинг ўттизга яқин дostonлари илмий ўрганилганда образларнинг мукамал ишланганлиги билан ажралиб турган. Барча дostonларида халқ ҳаёти, уларнинг турмуш тарзи, қаҳрамонларнинг жасорати, яхшилик ва ёмонлик, эзгуликнинг ғалаба қилиши ўқувчида унинг асарларига қизиқишини орттирган.

Ҳайдар Бойча ўғли биргина дostonчилик эмас, халқ термаларини ҳам мароқ билан куйлаш, ўзи ҳам ижод қилиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг репертуарида жуда катта ҳажмда термалар борки, булар асосан ўша давр қаҳрамонлари ҳаётига, она юрт, халқ орзу ва умидларига бағишланган. Унинг айниқса, “Дангаса”, “Еш ўғил-қизларга”, “Меҳнат марши”, “Қизлар”, “Дўмбирам”, “Болаларимга”, “Ассалом, юртим”, “Намангоним”, “Кўлбуқон дostonчиларига” каби термалари инсон ахлоқ ва одоби, мардлик ва меҳнатда кўрсатилаётган жасорат, шаҳар ва қишлоқларимиз жамоли ўз ифодасини топган. Унинг “Баҳор” номли термасида шундай сатрлар бор:

**Баҳор келса қорлар эриб сой бўлғай,
Меҳнат бирла инсон зоти бой бўлғай.
Тоққа қиёс мўл ҳосиллар яратиб,
Кўкка учган учқур, учқур той бўлғай,**

дея оппоқ гулга ўранган баҳор ва унда бободехқоннинг меҳнати, катта ютуқларга эришган қаҳрамон образи тараннум этилади. Ёки у ўзининг “Дангаса” термасида эса ялқовлик, қоралайди:

**Денгиз тўлиб тошмайди,
Ялқов ишга шошмайди.
Шунинг учун топгани,
Бир пайсадан ошмайди.
Ёруғ бўлди замона,
Барча бўлсин омона.
Дангасани билинг сиз,
Қилган иши ёмон-а!**

Ҳайдар Бойча ўғли 1954 йилда Тошкентга боради. У ердаги жуда катта янгиликларни кўради. Ҳатто уни Тошкентда қурилган ёшлар саройига ҳам таклиф этишади. Шу таассурот асосида “Болаларимга” номли шеър битади.

**Менинг жонон ўғил-қизларим,
Суйганимсиз, ширин сўзларим.
Бахтли бўлинг, қаҳрамон бўлинг,
Омон бўлинг қаро кўзларим.**

Хулоса қилиб айтганда, унинг дostonлари-ю, термаларида кўтарилган масалалар хулосалар, мардлик ва жасоратга чорловчи сатрлар худди бугунги кунимизни куйлаётгандай бўлади. Зеро, унинг ҳар бир дoston, термалари ва ҳикматлари халқимизнинг катта маънавий бойлигидир.

Наманган дostonчилари орасида ўз ижоди ва дostonлари, обрў ва эътибори билан халқ назарига тушган дostonчилардан яна бири Раззоқ бахши Қозоқбой ўғлидир. У Пешкўрғон ва Кўлбуқон дostonчилик мактабига мансуб бўлиб, унинг репертуарида “Гўрўғли” туркум дostonларининг 41 дostonи, “Алпомиш”нинг учта варианты (Ёзиб олиш даврида турли хил ўзгаришлар қилган), “Ёзи билан Зебо”, “Манас” дostonининг кичик варианты, “Кунларим”, “Ўзбекистон мадҳи”, “Меҳнат қаҳрамонлари” каби замонавий дostonлари бор. У 1895 йил, тахминан (отанинг ўзларининг айтишича) 25 майда Наманган вилояти, Чортоқ туманига қарашли Пешкўрғон қишлоғида

таваллуд топган. У Пешқўргон-Кўлбуқон дostonчилик мактабининг катта вакилларида бири Жумабой бахшининг жияни бўлган.

Унинг илк марта ижодини мактаб ўқувчилари билан биргаликда Оташ Холмирзаев ўргана бошлаган ва ундан “Алпомиш” дostonининг кичик вариантини ёзиб олган. Уша даврда бахши олтмишлардан ошган, колхоз даласи-ю, ҳовлисидагина иш бажарар, сеторини ҳам бир четга ташлаб қўйган эди. Аммо мактаб ўқувчилари, айрим олийгоҳларнинг талабалари ташриф-улуғ мартаба келишар озми-кўпми унинг ижодидан баҳраманд бўлишга туртки бўлди. Бу Тошкентда ижод қилаётган олимларни ҳам унинг ижодини ўрганишга қизиқишларини орттирди.

Кунлардан бирида эса Тошкентдан бир гуруҳ олимлар келишади. Мақсадлари Раззоқ бахшини ижодини ўрганиш эди. Бу гуруҳга филология фанлари доктори, профессор Малик Муродов раҳбарлик қиларди. Раззоқ бахши анча сўзамол одам эмасми, меҳмонларни яхши кутиб олади, дилида тугилиб ётган гаплари-ю, ҳазил-мутойибаларини уларга тақдим этади. Аммо, меҳмонларнинг мақсади ундан дoston ёзиб олиш эди. Охири улар ўз мақсадларини баён қилишади. Бироқ, Раззоқ бахши анчадан бери дoston айтмаётганини рўкач қилиб, ўзини четга олмоқчи бўлади.

Йўқ, охири у кўнади ва “Алпомиш” дostonини бир кеча-ю бир кундуз айтади. Шу баҳона унинг ижодини ўрганиш ва ёзиб олиш ишлари бошлаб юборилади. Натижада, Раззоқ бахши хонадонига М. Муродов, Н. Каримов, С. Асқаров, Ё. Жўраев, К. Иномов, Т. Зуфаров, Т. Боровкова каби ўнлаб олимлар, ёш тадқиқотчилар ташриф буюришди. Улар Раззоқ бахши репертуарининг барча томонларини ўргандилар, ундан “Гўрўғли” туркум дostonлари ва “Алпомиш” дostonини ёзиб олдилар. Кейинги ўн йилликлар Фарғона, Андижон, Наманган, Тошкент олийгоҳларининг талабалари ҳам ижодкорнинг ҳали ўрганилмаган томонларини ҳам тадқиқ этдилар.

Чортоқ туманидаги 25- ўрта мактабда ташкил этилган “Фольклорист” тўғарагининг аъзолари (Оташ Холмирзаев раҳбарлигида) Пешқўргон дostonчилиги билан бирга Кўлбуқон, Учқўргон, Поп, Мингбулоқ дostonчилари хузурида бўлишиб, турли мавзулардаги эртақ, дoston ва халқ қўшиқларини тўпладилар. Тўпланган материаллар эса Алишер Навоий

номидаги Адабиёт музейи ва институти фондига топширилди. 1974 йилда эса Оташ Холмирзаев томонидан замонавий термаларини ёзиб олишга киришилди. Натжидада, катта ҳажмдаги “Кунларим”, “Ўзбекистоним”, “Бўтамга”, “Бахтли сетор”, “Кўкка учган ўғлонларимга”, “Тошкентим”, “Электр лампочкаси”, “Колхозим”, “Теримчи қизлар”, “Чортоқ”, “Китоб ўқи”, “Пешқўргоним”, “Канал мадҳи”, “Термалар”, “Насиҳатлар” каби юзга яқин асарлар ёзиб олинди. Кейинчалик эса дostonчи “Махтумқули”, “Широқ”, “Меҳнат қаҳрамонлари”, «Манас» каби катта ҳажмдаги асарлар ҳам яратди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ижодкорлари таржимаи ҳолига назар ташланса, уларнинг бари “Кунларим” дostonини битишган. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Раззоқ бахши ҳам “Кунларим” дostonини битган. У бошқа дostonчилар сингари “Нима айтай?” термаси билан бошланади. Унда бахши ижоди, унинг репертуари бирма-бир санаб ўтилади. Бошқа дostonчиларда кузатилганидек, Раззоқ бахши “Нима айтай?” термасида кейинги йилларда ёзилган янги дostonлари-ю, ҳатто термаларини ҳам ўрин беради. Сўнг “Кунларим” дostonининг баёни акс этган. Жумладан, Раззоқ бахшининг “Кунларим” дostonи (термаси) ҳам ана шу “Нима айтай-билан бошланади. Жумладан, бу термада шундай сатрлар бор:

**Бир дам айтай ўтган била кетгандан,
Юртин суйиб, қош-қабоқда тутгандан.
Ёшлигида Лайли Ғирни ўргатган,
Ўргансин деб ипак арқон сўйратган.
Душманларнинг додин бериб қийратган,
Назаркарда Гўрўглидан айтайми?**

Асар шундай давом этиб, бахши репертуаридаги қирқдан ортиқ дostonлар санаб ўтилади ва охирида “Кунларим” дostonига изн берилади.

Ё қишлоғим тарихидан сўзлайми,

Ё “Кунларим” дostonидан бошлайми? деган сатрлар билан ўз ҳаёти билан бирга Пешқўргон, Чортоқ ва унга яқин бўлагн Балиқликўл, Суглибулоқ, Заркент, Поромон Ҳазратишоҳ, Калишоҳ, Бекобод, Алихон каби қишлоқларда ўтган буюк зотлар, улар қолдирган мерос, шу ҳаёт жарёнида бахшининг ўтган кунлари мароқ билан куйланади. Ҳар бир воқеада бахши ўзи, ота-онаси, ака-ука-ю, она қишлоғининг донгдор кишилари

**Бефарзандлик доғида куйган,
Аёлларин жонидан суйган.
Аваз билан Ҳасанни фарзандим деган,
Денёдан бефарзанд ўтган султоним.**

Достон шундай давом этарди. Биринчи бор ёзиб олинган, достончи бу асарини яна қайта ишлади, жуда кўп ерларига янгиликлар киритди. 1974, 1976, 1980 йилларда достон уч марта қайта-қайта ёзиб олинди ва бу достонни туман мактабларида бўлган учрашувларда айттириб ҳам кўрилди. Бу Раззоқ бахшининг ҳақиқий ижодкор эканлигидан далолат эди. Зеро, ҳар қандай бахши достон куйлаётганда тўқиб-чатишга уста бўлишининг исботи ҳам эди.

Бироқ, Раззоқ бахши ижодида “Гўрўғли” туркум достонлари билан бирга “Алпомиш” достони ҳам муҳим роль ўйнаганини ҳам кўрамиз. У билан бўлган жуда кўп мулоқотлар, достонни ёзиб олиш ва ўрганиш жараёнида шунга амин бўлдикки, достончи юракдан куйлайди ва Алпомиш образини ҳақиқий халқ қаҳрамони даражасига олиб чиқади. Бунга халқнингловчиларни ишонтиради ҳам.

Раззоқ бахшидан достон беш марта ёзиб олинган. Бу вариантларда ҳам турли-туман ўзгаришлар, янги-янги мисралар бор. Келинг, ана шу достондан бир парчани ҳукмингизга ҳавола қилай:

...Алпомиш ўн олти кеча-ю, ўн олти кундуз пойга қўйиб, чопарлар ортидан қувиб бораверди. Чопарлар кўрдиларки, Алпомиш ҳам етиб келди. Ана энди бегимиз келди, деб отларининг тизгинини тортиб туришаберди. Аммо Алпомиш орқасидан ло-ю, тупроқ сачратиб, чангга беланиб, қийқириб ўтиб кетаберди. Чопарлар эса орқасидан ҳай-ҳайлашиб қолишаберди.

Алпомиш чопарлардан ўтиб, яна бир кунлик йўл юриб, бир гўристонликка етиб борди. Мусофирнинг жойи гўристон деб, от жиловидан тортиб, тўхтатиб тураберди. Шунда атрофдаги ғорлардан одамлар чиқишиб, Алпомишни отдан туширишиб, отни совутиш учун дарахтга қантариб, муридимиз келди, деб уйларига чорлаб туришаберди. Алпомиш йўл юриб анча чарчаган эди. Шунгами кўзи юмилиб уйкуга кетди. Туш кўрди. Тушида чилтонлар Барчинойни унга кўрсатишди. У эса тилло косада Алпомишга чой узатиб, алёр айтиб турган ери бу турур:

**Барчиной: - Алёр, алёр, тўрам алёр,
Алёр, алёр, жўрам алёр.
Алёр, алёр, хўжам алёр,
Бир косада шаробим бор,
Симиринг сиз, алёр, алёр.**

**Алпомиш: Ўзинг нозик, бўйинг толма,
Ҳар қўлингда тўққиз олма.
Алёр, алёр, жоним алёр,
Суйган ёрдан асло тонма.**

Албатта, бундай айтишув ва воқеалар узлуксиз давом этади ва назм ҳамда насрнинг ажойиб намуналари сизни лол қолдириши аниқ. Асарни ёзиб олиш ва тадқиқ этиш жараёнида яна шунга ҳам амин бўлдикки, дostonнинг машхур дostonчи Фозил шоир дostonига яқинлиги бор. Шунга қарамай, Раззоқ бахши ўз услуби ва айтиш манерини сақлаб қолган, керак бўлса кўп ерларда жуда катта ўзгаришлар қилган.

Биргиина мисол, агар Фозил шоирнинг “Алпомиш” дostonида, “Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ, Қўнғирот элида Дононбий деган ўтди. Дононбийдан Алпинбий деган ўғил кўрди. Алпинбийдан тагин икки ўғил пайдо бўлди. Каттасининг оти Бойсари, кичигининг оти Бойбўри эди. Умр ўтди. Бойбўри билан Бойсари катта бўлишди. Бойсари бой бўлди, Бойбўри шой бўлди. Бироқ, иккови ҳам фарзандсиз бўлди.

Ана энди ўн олти уруғ Қўнғирот элида бир чипрон тўй қилди. Халойиқ тўпланди. Барча элатлар келди. Бийлар ҳам, шийлар ҳам келди. Аммо, тўйда бу бийларни қадимгидай иззат қилиб, кутиб олишмади, отларини боғлашмади. Бийлар, улар бизни келганимизни билишмади, деб отларини ўзлари бойлаб, маъракага келиб ўлтиришаберди...

Раззоқ бахшининг “Алпомиш” дostonида эса бироз бошқачароқ таъриф берилади. Унда “Жуда қадим замонда, Бойсун деган томонда, тўқсон икки уруғ бор эди. Уларнинг сараси ўн олти уруғ бўлиб, бу уруғларнинг энг каттаси Дононбой эди. Бу Дононбойдан кенг келбатли, жуда савлатли, ақли зиёда, от минса от белини эгадиган, душманга ёй отса тошни тешиб, чўққисини қулатадиган Алпинбий дунёга келди. Ана шу Алпинбий икки ўғил кўрди. Бирининг оти Бойсари, иккинчисиники Бойбўри бўлди. Улар ҳам оталаридан қолишмайдиган алплар бўлишди. Бироқ, бу бийлар ҳар қанча бой бўлсалар ҳам бeфaрзанд бўлишди.

Ана энди ўша Бойсунда доврўғи оламга кетган бир тўй бўлди. Бу тўй қирқ кеча ва қирқ кундуз давом этди. Тўйга барча эл-элатлар келди. Аммо, Бойсари билан Бойбўри овга кетишганди, тўйга айтилмай қолди. Бир вақт тўйдан қайтаётган бийларни кўриб, ҳайрон бўлиб, улардан, қаердан келяпсизлар, деб сўрашди. Улар отдан тушмай, Бойсари билан Бойбўрига Бойсунда оламга донғи кетган тўй бўлди дейишди. Бунни эшитиб, Бойбўри билан Бойсари тўй томон юришди. Дарвозага етганларида қарашса, тўй эгалари уларни хушламай кутиб олишди. Улар, бизлар бий бўлсак, ўн олти уруғнинг бойи бўлсак, доврўғи кетган алпи бўлсак, отган ўқимиз тоғни тешса, жасоратимизни олам билса-ю, нега бизни яхши кутиб олишмади, деб туриб қолишди.

Кўчада туриб қолган бийларни кўрган Бойсун элининг катталари, бийларга айтишди. - Э, Бойсари билан Бойбўри, бу тўй ўғил кўрганларнинг тўйи. Бу тўйнинг пойгаси-ю, кўпкариси, кураши-ю, кўчқор уриштириши бор. Керак бўлса қиз қувди-ю, пойгаси бор. Етти иқлимдан келган полвонларнинг кураши бор. Қирқ кеча, қирқ кундуз дoston айтишмоқлари бор. Сизларда бу майдонга тушувчи кимингиз бор? Сизларда на ўғил, на қиз бўлса. Ўлсанглар бийлигинглар давомчилари борми? Йўқ. Сизлар элатимизнинг палови-ю, устихонларини ейсизлару, тўй қилиб бермасанглар. Бу қайтар дунё. Ҳўш, сизлардан нима қайтади ўзи, дейишди. Бу гап, сўзлар, дашномлар бийлар кўнглига тегиб, ўрниларидан туриб кетишди. Кетиш олдидан хуржунларидаги тилла-ю, кумуш тангаларни тўй қилаётганга бериб, отларини ҳам ўзлари ечиб, миндириб қўядиган ҳам одам бўлмай, отга минишди-ю, кўзларида ёш билан от суриб кетишди.

Бир вақт улар бир ерга етиб, тўхташиб, бир-бирларига боқишиб, туриб қолишди. Шунда Бойбўри деди: -Бойсари ука, бойлигимиз беҳисоб бўлса, битта чорванинг ўзи минг ўтовдан ошди. Еганимиз олдимизда, емаганимиз ортимизда бўлса-ю, битта фарзанд бўлмаса. Биз ҳам қирқ кеча-ю, қирқ кундуз тўй берсак, деди. Шунда Бойсари айтди: -Э, ака, болани Аллоҳдан бошқа беролмайди. Сотиб олса бўлару уни ясаб бўлмайди. Шунинг учун юртимиздан сал нарида бир аллома-ҳизр бор, шунга борайлик, суҳбатини олайлик. Ажаб эмас, худо бизга ҳам бола берса, деди.

Достон шу тарзда давом этади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳар икки достончи ҳам асар қаҳрамони сифатида Бойсари ва Бойбўрини танлашади. Аммо, асарни баён этишда, ҳолатларда айрим ўзгаришлар бор. Менинг назаримда Раззоқ бахши достонида аниқлик, миллийлик, соддалик мавжуд. Достондаги қишлоқ ва шаҳар (афсуски ўша даврларда шаҳар даражасини олган қишлоқлар жуда кам бўлган)лар номланиши ҳам туркона номлар билан аталган.

Ҳар икки асарда ҳам қаҳрамонлар бефарзанд. Бироқ, менингча, Раззоқ бахши нухасида миллий руҳ, ҳолат ўзбекона. Бунинг асосий сабабларидан бири достон ёзиб олинган 1964, 1971, 1974 йиллар ичида Раззоқ бахши барча “Алпомиш” достонлари билан танишиб чиққан ва замондаги ўзгаришлар унга таъсир қилган, дейишга асосимиз бор.

Шунингдек, Кўлбуқон достончилик мактабининг юзга яқин катта-кичик достончиларининг барида бу достон бўлган. Бу эса бахшиларни қўшиб-чатиш методидан фойдаланишга изн берган. Шунингдек, бу икки достончининг “Алпомиш” достони қиёсий ўрганилганда, достондаги барча образлар воқеа ва ҳодисаларни ҳам ўзгартирилган. Ёки бахши яшаётган муҳит ва шароитга мослаштирилган. Энг қизиғи ҳар икки достончи асарида ҳам Бойбўри ва Бойсари бола кўрганида Шохимардон пирим томонидан ном қўйилади. Болаларнинг номи Ҳақимбек ва Барчин бўлади. Шу билан бирга ҳар икки асарда ҳам Ҳақимбекнинг Барчинга уйланиши башорат қилинади. Яна бир воқеа шуки, Фозил шоир билан Раззоқ бахши куйлаган достон вариантыда шеърий мисраларда ҳам анчагина ўзгаришлар бор. Мисолларга эътибор берайлик.

**Фозил шоир: Оҳ урганда кўздан оқар селоб ёш,
Маслаҳат бер, ўн икки минг қариндош.
Барчинойнинг бўйи етган қаламқош,
Қўнғирот элдан молга закот келибди.
Маслаҳат бер ўн икки минг уйли қариндош.
Раззоқ бахши: Юрагимдан қайнаб
чиқар армоним,
Бу сўзларинг олди менинг дармоним.
Нор кесар олмосни белга солайлик,
Шоҳим сенга не маслаҳат берайлик.
Ҳар иш қилсанг шоҳим ўзинг биласан.**

Шу юртга кўшни бўлган Кўйиқоф деган жойда эса Бекназар исмли бир камбағал ҳам яшар экан. Унинг Ёзижон исмли ўгли бўлиб, ота- онаси ўтиб кетганлигидан етим- сағир бўлиб қолган экан. Аммо у жуда назарқарда йигит экан. (Кўҳиқоф)

Мамасодиқ шоир дostonни шундай бошлайди ва асар давомида севги ва муҳаббат оловида ёнган бу ошиқлар тақдирини жуда мароқ билан куйлайди ва тингловчини қизиқарли воқеалар гирдобига олиб киради. Шу билан бирга дostonдаги наср билан назм ҳам жуда чиройли мисралар билан куйланади. Келинг, ундан бир банддан тинглайлик.

Зебожон: - Қошингни қаросига пилик бўлай,
Ҳар битта суюгинга илик бўлай.
Осмонингда порлаб турган юлдуз бўлай,
Зар чўпонинг ёқасига қундуз бўлай.

Ёзи: Бўталар ўйнаб келар яйловидан,
Зебожон ўйнаб келар ўз боғидан.
Дарёлар тошиб келар номинг айтиб,
Зебожон кел бағрима сўзинг айтиб.

Асар якунида икки севишган қалб тоғу тошларга чиқиб кетишади ва ўша ерда бир умр яшашга мажбур бўладилар.

Наманган дostonчиларидан яна бири Омон бахши Раззоқ ўғлидир. У ҳам Наманган дostonчилигида муҳим ўрин эгаллаган ва халқ оғзаки ижоди дурдоналарини авайлаб асраган ва бугунги кун адабиёти ривожига ўз ҳиссасини қўшганлардан биридир. Ундан ўнта дoston ёзиб олинган. Уларнинг кўплари тўла ёзиб олимаганига қарамай, ўрганса, давр дostonининг тили, ўзбек адабиётида тутган ўрнига баҳо берса бўлади. У кўпроқ “Алпомиш” дostonини тўлиқ ва мукамал билади ва сеvimли дoston сифатида куйлаб келади. Шунингдек, унинг репертуарида “Ёзи билан Зебо”, “Гўрўғли” туркум дostonларидан “Гўрўғлининг болалиги”, “Авазхон”, “Ҳасанхон”, “Бўтакўз”, “Тўлаб ботир”, “Мисқол пари”, “Юнус пари”, “Гулнор пари” дostonлари бор.

Омон бахши Раззоқ ўғли 1930 йилда Пешқўргон қишлоғида таваллуд топган. У аввал қишлоқдаги ўрта мактабни тугатган. Сўнг колхоз ва совхозларда ишчи бўлиб ишлаган. Унинг асосий касби деҳқончилик бўлган. У отасидан дostonчиликни ўрганган. Шу билан бирга ўзи ҳам жуда кўп замонавий термалар айтган. 1965 йилда ундан биринчи марта “Алпомиш” дostonининг тўлиқ бўлмаган варианты ёзиб олинган. Ҳатто, Наманган телерадиокомпанияси унинг “Алпомиш” дostonини тўла видеолаштириб, ўз архивига олган.

Қисқаси, Омон бахши Раззоқ ўғли Қўлбуқон Пешқўрғон дostonчилик мактабида ўз ўрнини топган ижодкорлардандир. Унинг ижоди билан олимлардан М. Муродов, Т. Зуфаров, О. Холмирзаев, А. Турсунқулов, А. Эргашевлар шуғулланишган. Жуда кўп мақола ва рисолаларда у ҳақда маълумотлар берилган.

Наманган халқ оғзаки ижодиди яна жуда кўп дostonчилар бор. Айниқса, Усмон Маматқул ўғли, Матрайим бахши, Сувон, Қорабой, Суяр, Қобил, Арслон бахши ва шунга ўхшаш юзга яқин дostonчилар ҳақида фикр билдириш мумкин. Улар эмас, Қўлбуқон ва Пешқўрғон, Учқўрғон, Поп, Минбулоқда ижод қилган ўнлаб дostonчилар ҳақида ҳам кенг қамровли сатрлар битиш жоиз. Шунга қарамай, ушбу мақоламизни шу ерда тўхтатиб, қолган ишларга, албатта, келажакда қўл урамиз, деган умиддамиз.

АДИБНИНГ УЧ КУНИ

Уйга кеч қайтдим. Бир пиёла чой ичиб, энди ётишга чоғланган ҳам эдимки, дарвоза тарақлаб қолди. Ташқарида кимдир чақирар, менинг овоз беришимга қарамай, дарвозани устма - уст тарақлатарди.

- Ким у?- дедим шошиб дарвозани очарканман, ташқари чироғини ёқиб. Катта кўчанинг ўртасида "Волга" машинаси турар, унинг ёнида эса бири паст бўйли буладан келган ёшгина йигит билан, ўрта бўй, бошига сават шляпа кийган киши турарди.

- Ассалому алайкум, - деди бояги буладан келган, паст бўйли йигит мен томон шошиб, - Оташ ака бўлсангиз керак, кутмаганингизда меҳмон олиб келдим.

- Ҳуш келибсизлар,- дедим у йигитнинг қўлини олиб, - меҳмон отангдек улуғ, дастурхонимиз эса ҳамиша очиқ. Кечирасиз, Шукур акамисиз?, - дедим шошиб.

- Узлари, - деди Шукур ака мени бағрига оларкан, - сиз бормасангиз мана мен келдим. Тошкентдан салом, қалайсиз?

- Раҳмат, - дедим мен Шукур аканинг маҳкам қучиб, - бола- чақалар, дўстлар яхшими?

Шукур ака бошидан шляпасини олди, кейин ён томонда турган йигитга боқди: - Бу киши анжанлик, драма театрининг режиссёри, кадрдон дўстимиз,- деди Шукур ака. Аммо, у йигитнинг негадир исми-шарифини айтмади. Мен эса меҳмонларни ичкарига чорладим.

- Кечирасиз, - деди бояги йигит, қўлимдан тутиб, - менга рухсат берасиз, hozir айни спектакл кетяпти, зудлик билан етиб бормасам бўлмайди. Ҳа, балки индинга, ё ундан кейинги кунга албатта келаман.

Мен норози бўлгандай унга томон боқдим. Бироқ, йигит Шукур аканинг қўлини ушлади.

- Менга рухсат, учрашамиз,- деди шошиб машина ролига ўлтираркан. Бир зум ўтмай «Волга» кўздан ғойиб бўлди. Шукур ака машина чироғи кўздан йўқолгунча термулиб турди-да, яна мен томонга қаради:

- Яхши йигит экан, икки кун бирга бўлдик, - деди Шукур ака мен билан ичкарига юраркан. Аёлим Муборакхоннинг салом- алигидан сўнг кўрпача солинган катта уйга ўтдик. Дастурхонга қўйилган ноз-неъматларга ҳам қарамай, адабиёт, санъат, водий одамлари-ю, санъткорлар ҳақида суҳбат бошланиб кетди. Мен шуни сездимки, Шукур ака ўша биз таниган Сора Эшонтўраева, Ёқуб Аҳмедов, Машраб, Сўфизода, Зафар Диёр, Чустий, Ҳабиб Саъдулла- ю, Турғун Пўлатлар ҳақида кўп нарса билар экан. Кейин суҳбатимиз халқ оғзаки ижодига бориб етди.

- Адабиёт халқ оғзаки ижодидан бошланган, шу боис ҳам ўзбек адабиёти жуда ўлкан ва жуда бой, - дедим Шукур акана боқиб. У киши бироз ҳаёлга толди, кейин қўлида ушлаган кичик дафтарчаларини олиб, бир нима қидиргандай бўлди.

- Ҳа мана, - деди Шукур ака, - Балиқчилик Исмон бахши (Балиқчи тумани Элатан қишлоқ), Ҳусан Ражаб ўғли (Балиқчи тумани, Гуравон қишлоғи)ларни биларсиз? - деди Шукур ака сал жилмайиб.

- Ҳа, балиқчиликлардан Имомназар, бахши, Ўғил бахшилар ҳақида ҳам маълумотлар тўплаганман. Улар ижодини тадқиқ қилганман. Билсангиз керак, Андижонда Ҳошимжон Раззоқов деган машҳур олим бор, у кишидан ҳам кўп маълумотлар олганман.

- Катта раҳмат, фанга ҳеч бўлмаганда номларини қолдириш ҳам катта бойлик, мен тадқиқодчиларга тасанно айтаман. Агар улар бўлмаса адабиёт ўлик ҳолга келарди. Яхшими, ёмонми бир чизиқ чизган шоирни ҳам ардоқлаш керак-деди яна Шукур ака. Мен у кишига чой узатдим, зум ўтмай аёлим қишлоқча шўрва кўтариб кирди. Шукур ака ҳайрон аёлимга боқди.

- Кечирасиз овқатнинг ҳеч ҳожати йўқ эди. Соат ҳам ўн икки бўлибди, жуда овора қилибманда, - деди ҳижолат бўлгандай.

- Овораси борми, меҳмон биз учун улуг, олинглар ош бўлсин, - деди орқаси билан ташқарига чиқаркан. Шукур ака қошиқ билан овқатни кавлашга тушди, ичидан ошқовоқ картошка ва саримсоқ пиёзни тарелкага олиб, бир қошиқ хўплади.

- Оҳ, оҳ зап овқат бўптида, нима бу шўрвами? - деди соддалик билан.

✓ - Ҳа, қишлоқча қовоқли шўрва. Шукур ака жилмайди. У киши билан қанча учрашган бўлсам бирор марта қаҳ-қаҳ уриб кулганини кўрмагандим шунгами, "зап одамда", деб қўйдим ичимда. Сўнг яна гапимиз халқ оғзаки ижодига бориб қадалди.

- Бизнинг Пешқўрғон қишлоғида элликдан ортиқ дostonчи ўтган, - дедим Шукур ака фикрини яна халқ оғзаки ижодига буриш учун. У киши бирдан жонлангандай бўлдилар.

- Ростданми? - деди у киши кўлида ушлаган қошиқни косага соларкан.

- Ҳа, - дедим мен, - ҳатто дostonчилик мактаби бўлган. Бу мактаб Кўлбуқон дostonчилик мактаби орқали шаклланган. Унинг боши Жумабой бахшидан бошланган, кейин 1960-1970 йилларда довруг таратган Раззоқ бахши, Абдуазиз бахши, Исмон бахши, Мамасодиқ ва Омон бахши, Қўчқор, Суяр каби ўнлаб бахшилар ўтган. Шукур ака яна дафтарчасини кўлига олди.

- Тўхтанг, - деди Шукур ака, - ким дедингиз? Мен дostonчилардан ўнчасини санадим. У киши эринмай ёзди, кейин ручкасини дастурхонга қўйиб, яна менга юзланди. Балки бирортаси билан учраштирасиз?

- Эртагаёқ Раззоқ бахши билан учраштираман, - дедим. Шукур ака ўйга толди. У бир нарсани мулоҳаза қилар, балки у Сурхондек катта воҳа дostonчилари ҳақида ўйлаётгандай эди. Зеро, Сурхон воҳаси дostonчилар ватани эканлиги аниқ эди. Бунинг устига Алпомиш - Ҳакимбекнинг асл юрти дейишарди. Сурхон ва Қашқадарё воҳаси дostonчилари ҳақида Ходи Зариф, Муҳаммаднодир Саидов, Малик Муродов, Музайна Алавия, Тўра Мирзаев, Баҳодир Саримсоқов, Комилжон Имомов, Абдуолим Эргашевлар ўз сўзларини айтишган. Айниқса, Малик Муродов бу воҳани пиёда кезиб чиққан ва фанга ўнлаб дostonчи-ю, эртакчиларни, қўшиқчилару, мақол ва матал айтувчиларни, болалар фольклори-ю, тез айтишлар ўйинларини ёзиб олган ва эллика ёқин мақолалар ёзган эди. Балки Шукур ака шулар ҳақида ўйлаётгандир.

- Ҳа, бу Раззоқ бахши деганингиз қанча дoston билади? - деди бирдан Шукур ака мен томон боқиб. Мен унинг ўйчан кўзларига термулдим.

- "Гўруғли" туркум дostonларининг қирқтасини, "Алпомиш" дostonининг мукаммал билади, ундан ташқари "Ёзи билан Зебо", Манас", дostonининг «Семетей ва Сейтек» қисмини ёддан айтади, - дедим унга. Шукур ака ҳайратга тушгандай тўхтаб қолди. Кейин бир нимадан хурсанд бўлгандай, жилмайиб қўйди.

- Оташ, - деди Шукур ака, - мени жуда қизиқтириб қўйдинг, бугун уйқум келмаса керак, ё тушимда ўша Раззоқ бахшингни кўриб чиқаман. Яхшиси ухлайлик, бу соат дегани енгил атлетика билан шуғулланадими дейман, бир бўлибди-я.

Шукур аканинг таклифи билан уйқуга кетдик. Тонгда эса Шукур ака эрта уйғонганини, "Ҳаҳон болалар адабиёти" сериясида чоп этилган 105 томлик китоблардан бирини ўқиётган ҳолда учратдим.

- Зап китобларда, шу 105 томнинг бари ўзбек тилига ўгирилганда эди, - деди Шукур ака, уч-тўрт ёстиққа суянганча. Рости, кечқурун иккитагина ёстиқ қўйилганда, Шукур аканинг бошига қандай қилиб, яна иккита ёстиқ келиб қолганига ҳайрон у кишига боқдим.

- Ҳайрон бўлма, кечаси Раззоқ бахшини учратдим, у киши узун бўйли, оппоқ соқолли, оқ ятак кийган, жуда нуроний чол экан. Қўлида сетори билан келди, кейин "Алпомиш"ни шундай атдики, роса маза қилдим, - деди Шукур ака.

Рости мен ишонмадим, бирор ерда ё суратини ёки телевизорда тайёрлаган кўрсатувни кўрган бўлса керак, деб ўйладим. Мен ўрнидан турдим, мени кўрибми, Шукур ака ҳам ўрнидан турди, хонадаги шкафларга терилган китоблар орасига қалин муқовали “Повести и рассказы современных зарубежных писател — ей” деган китобни авайлаб жойига қўйди, кейин китоб жавонига термулиб қолди.

- Қизик, - деди бирдан Шукур ака мен томон ўгирилиб, - туни билан Шандор Тотан, Марли Каллоген, Петр Незнакомов, Жанни Родари... ҳе, қанча ажойиб ҳикояларни ўқиб чиқдим, лекин барибир Абдулла Қаҳҳор ҳикояларига етмайди.

Мен ташқарига чиқдим, аммо хаёлимда ҳикоялар жавлон ура бошлади. Тўғрида, дунё ёзувчиларининг қанчадан-қанча ҳикоялари-ю, қиссалари бор. Айниқса, А. П. Чехов, Эрнест Хемингуэ, Перм Чанд, УильямСароян ҳикоялари менга ёқарди. Бироқ ҳикояларнинг бари ўзбекона эмасди. Назаримда, бизнинг турмуш тарзимиз уларникидан анчагина фарқ қиларди. Шукур ака мақтаганидек, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида ўзбек деган миллатнинг ўзи-ю, кўзи, меҳр-оқибати-ю, салбий типлари мана “мен” деб кўзга ташланиши, унинг “Ўғри” ёки “Анор” ҳикояларидаги қайси образга мурожаат қилманг, у ўзимизники эканлиги билиниб турарди. Менимча бу борада А. П. Чеховга етадигани йўқ. Хаёлимдан шулар ўтди. Балки Шукур ака ҳам шу ҳақда ўйлаётгандир, деган фикрга ҳам келдим. Ахир туни билан дунё ҳикояларини ўқиган кишида ўша асарлардан ортиқ нима бўлиши мумкин?

Кейин нонушта қилиб, мактабга жўнадик. Шукур акага ваъда берганимдек Раззоқ бахшининг уйига бордик. Бахшининг ҳовлиси қишлоқнинг Орариқ ҳудудида жойлашган бўлиб, у ер адирликдан иборат эди. Беш минг гектардан ортиқ бу адирликда қишлоқ аҳолиси лалми буғдой экишар, қўй-қўзи, мол боқишарди. Адир ерлар паст-баланд бўлишига қарамай, шундай текис ерлари ҳам анчагина эди. У баҳор келса лолаларга, кўм-кўк ўтларга тўлар, ёз келса олтиндек товланган қайроқи буғдойлар билан тўлиб тошарди. Қишда эса бу ерлар ов қилишга жуда қулай эди. Шунгами, қишда каклигу қуён, тулки овловчилар кўпаярди.

Раззоқ бахшининг бутун умри ана шу ерларда, аввал бойлар, кейин колхоз ерларида деҳқончилик қилиш билан ўтган. Бир вақтлар тўй-томошаларда дoston айтиб, қишлоқ аҳли кўнглини хушлаган. Дostonчи бугун дoston сўраб келган олиму талабалар, тадқиқотчиларгагина керак эди холос.

Бахши бизни жуда хурсандчилик билан кутиб олди. Кучоқлашиб кўришдик. Шукур акани у кишига таништирдим. Раззоқ бахши худди эски қадрдонидек бағрига босди.

- Сиз тўғрингизда Оташ Мирзо айтиб берганди. Ҳа, бир ҳикоянгизда қишлоғингиз, қишлоқдаги дўстларингиз, колхоз раиси, яна аллақандай чойхонадаги базмиди...

- Раҳмат ота, нима, ҳикояга ҳам қизиқасизми? - деди Шукур ака кулиб.

- Ижодкор одам ҳамма нарсага қизиқиши керак. У элнинг кўзи, одамлар шу билса керак, деб бирор нарсани сўрайди билолмай қолсангиз, шу ҳам шоир бўлдим, деса нима бўлади? Мана сиз ҳикоянгизда бир образни тасвирляяпсиз, у нақадар нўноқ, дангаса, ота-онаси-ю, - қишлоқ аҳлига фойдасиз бўлса, ундан ким ҳам дилидаги-ю, билмаганини сўрайди.

- Яхши гап,- деди Шукур ака икки қаватли кўрпачага жойлашиб оларкан.- Энди асосий гапга ўтсак ҳам бўлади. Оташ сизни машҳур дostonчи деди, айтингчи қайси дoston билан машҳур бўлгансиз?

- “Алпомиш” билан, - деди Раззоқ ота Шукур ака гапини ҳам тугатмай.

- Ундай бўлса ўша бизнинг “Алпомиш”дан эштайлик. Раззоқ ота ўрнидан турди, кейин бир четда деворга осиглик турган сеторини олди, сўнг худди отнинг дупурини эслатувчи куйни бошлаб юборди. У шундай шиддат билан чалардики, мана- мана бир қуюн от бостириб келаётгандай эди. Кейин бирдан тўхтади, Шукур ака бўлса у киши томон интилди.

- Кечирасиз, бу от туёғи овозини қандай чиқардингиз?- деб сўради сеторни қўлига оларкан. Раззоқ ота оппоқ соқолини силади, кейин кулиб қўйди.

Хўп, энди “Алпомиш” дан айтсам айтай, - деди яна сеторини Шукур ака қўлидан олиб,- от дупурини эса дostonни эшитиш давомида билиб оласиз. Сўнг, у яна сеторини бир-икки диринглатди-да, “Нима айтай” термасини бошлаб юборди.

**Бир дам айтай ўтган билан кетгандан,
Юртин суйиб, қош қабоқда тутгандан.
Дастурхонлар ёзиб, катта тўй қилиб,
Шукуржонни меҳмон қилиб кутгандан.**

Шукур ака дostonни бу ҳолатда бошланишини кутмаган эканми, бир кўзғолди, икки қўлини бир-бирига урди, сўнг Раззоқ бахшига термулиб қолди.

Ёшлигида Лайли Ғирни ўргатган,
 Ўргансин деб ипак арқон суйратган.
 Душманларни додин бериб қийратган,
 Назарканда Ғўрўглидан атайми?
 Ёв деганда жоду кўзи яйнаган,
 Остидаги Ғиркўк оти ўйнаган.
 Душманларин қилич бирла сийлаган,
 Зар кокилли Авазхондан атайми?
 Лақабини Алпомишбек дейишар,
 Хурматин эл ўрнига қўйишар.
 Турон эли бари уни суйишар,
 Қўнғиротлик Ҳакимбекдан атайми?
 Икковлари бир-бирига муносиб,
 Кўрганларам қилар доим таҳосиб.
 Урганч юрда ўсган Аҳмадман Юсуф,
 Юсуф билан Аҳмадбекдан атайми?
 Қовун экдик Пешқўрғонинг бошига,
 Сайр қилдик, сарчашманинг қошига.
 Кел, Зебожон Ёзи томошосига,
 Ёзи билан Зебожондан атайми?
 Оти Ёқиб, ўзи Конхондан келган,
 Ўғлини қул қилиб, бозорга солган.
 Чин ошиқ Зулайҳо харидор бўлган,
 Юсуф билан Зулайходан атайми?
 Турк - қирғизнинг бойлиги-ю, боридан,
 Элга дoston Манас деган норидан,
 Айтиймикан ёки унинг ёлидан,
 Буюк "Манас" достонидан атайми?
 Сурхон билан Пешқўрғонни боғлаган,
 Ҳар асарин яхшиликка чоғлаган.
 Она Ватан оқ сутини оқлаган,
 Шукурбекнинг қиссасидан атайми?

Раззоқ бахши шу сатрларни айтиб, сеторини дастурхонга қўйиб, бир қўли билан иккинчи қўлини силаб, тураверди. Шунда Шукур ака бошига кийган шляпасини олиб, ҳайратланиб, дostonчига бир сўз деди.

- Ота, мен ҳам шеър битганман, аммо бугун ёзувчиман, шундай экан, мен сиз каби шеър тўқий олмайман. Агар рози бўлсангиз, "Алпомиш"дан озгина айтиб берсангиз.

- Ҳа, яшанг, - деди Раззоқ бахши яна сеторини созларкан.

- Айтсам, айтай, - деди у ва сеторини, боягидан ҳам қаттиқроқ чалди, кейин шиддат билан дostonга кириб кетди.

...Ҳай, шундай қилиб, жуда қадим замонда, Қўнғирот деган томонда, ота-боболаримиз кўчманчи-чорвадор бўлган замонда, Домонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил туғилди. Алпинбийдан ҳам икки ўғил туғилди. Бирини Бойбўри, иккинчисини Бойсари қўйди. Иккови той чопиб, пойгада пойгақда қолмай, қилич уришу, найза санчишни ўрганиб, ҳар иккиси ҳам бий бўлиб, бий бўлганда ҳам, бийларнинг бийи бўлиб юраверишди. Аммо, иккиси ҳам фарзандсиз эди. Шундай бўлишига қарамай Бойсари бойлигига ишонди. Бойбўри шоҳлигига ишонди. Қўнғирот элида, айна баҳор кунда, ўн олти уруғ тўй қилди. Тўйга ёшу қарини чақирди. Тўйга бойлар келди, қанча ўтов уйлар келди. Бор ҳам келди, йўқ ҳам келди. Бу тўйга Бойсари-ю, Бойбўрилар ҳам келди. Аммо, тўйдагилар уларни хушламай кутиб олишди. От жиловидан ушлаб қантаришмади. Шунда Бойсари ҳам Бойбўри ҳам отларини ўзлари боғлаб, катта даврага келиб ўтиришаберди.

Бойсари билан Бойбўрининг кўнгли ғаш бўлди. Яна шуниси ҳам қизиқ бўлдики, бийларга этни ҳам ошни ҳам тузукроқ сузишмади. Бунни кўриб, "Нима гуноҳимиз бор, нега беҳурмат қилишяпти?" деб туришаберди. Шунда унинг туришини кўриб, бир чапани бий уларга қараб айтди:

- Эй, Бойбўри билан Бойсари бу тўй ўғилнинг ўғлидан қайтади, қизлининг қизларидан қайтади, сенларнинг нималарингдан қайтади? - деди.

Бу сўзларни эшитган бийлар тўйга тўёнларини ташлаб туриб кетишди.

Шукур ака бу дostonни берилиб тинглар, баъзан мен томонга боқиб, дoston сатрларини ёзаётган қўлларимга термулганча ҳаёл сурарди. Мен қаламимни дастурхонга қўйдим. Ушанда кеч бўлганди, аммо Раззоқ бахши ҳамон куйларди. Шукур ака бўлса, бир нуқтага термулиб турарди. Бунни Раззоқ бахши ҳам сезди, кейин сеторини тўхтатди-да, Шукур акага, кейин менга қаради.

- Ҳа, қўлларинг толдими? - деди жилмайиб. Мен шошиб кўзимни Шукур акадан олиб, Раззоқ отанинг чарчоқли кўзларига боқдим.

- Ўрганиб кетган, - дедим мен.

- Ундай бўлса, овқатга, Омонбий, чой-пойни келтир, -деди, ўрнидан қўзғалиб. Хонага косада шўрва кўтариб, Мамасодиқ бахши кириб келди. Шукур ака бўлса, қўлида ушлаган ручкасини дастурхонга қўйиб, ноз-неъмат билан тўлган дастурхонга термулиб қолди. Кейин бир нима ёдига тушгандай, менга қаради.

- Ажойиб, биз бир шеърни ёд олишга қийналамиз, булар бўлса, соатлаб ёддан дoston айтади. Ҳа, бу ҳам мўъжиза. Бундай иқтидорни ҳаммага ҳам насиб қилавермайди, - деди Шукур ака.

- Бу ҳам холва, “Гўрўгли” достонини Малик Муродов, Тўхтамурод Зуфаров, Тамара Боровковалар келишганда икки сутка ёзишган. Ҳатто чидамай туриб кетишган. Яхши ҳам ўшанда, магнитофонга ёзиб олган эдик, бўлмаса чала-чулпа бўларди.

Шукур ака эски вассалик уйнинг шифтига термулди, кейин тоқчаларга териб қўйилган чойнак ва пиёлаларга назар ташлади. Нега шундай, мен ҳам унга термулдим. Аммо у бирдан аввал Раззоқ бахшига, кейин косада шўрва кўтариб кириб келаётган Омон бахшига бокди, гўё у кишини биринчи марта кўраётгандай туриб қолди. Омон ака буни сезди, кейин оппоқ соқолини силади.

- Бизнинг Сурхон одамлари ҳам шунақа содда яшашади, - деди Шукур ака қўлида ушлаган қаламини негадир дафтари устига уриб, жойларингизу ҳовлилар, одамлардаги соддаликда ҳам ўхшашлик бор экан.

Ўша куни Шукур ака анчагача ўйчан юрди. Бироқ у нималар ҳақида ўйларди, нималарни мулоҳаза қиларди билиб бўлмасди. Сабаби, Шукур ака жуда камгап, содда, самимий, мулоҳазали, бирор нарсани кўрса таг-туғи билан билишга қизиқадиган одам эди. Яъни бир нарсани сездимки, Шукур ака ўз асарлари ҳақида бирор бғиз сўзламасди, ёки бирор киши фалончи ҳикояни жа зўр ёзибсиз-да, деса, у киши фақат жилмаяр, айрим ёзувчилар сингари гап олиб қочмасди.

Эртасига Ариқбўйилик Султоннинг таклифига кўра, “Қуёш”га чиқдик. Қуёш Қирғизистон Республикасининг Ариқбўйи қишлоғи тепасида жойлашган, тоғ орасидаги дала-ҳовли эди. Бу ерни шу қишлоқдаги “Бўспи” колхозининг раиси мулла Азим Мавлонов қурдирган эди. Дала-ҳовлига етмай қучоқ етмас толлар ўсиб ётар, кўк ўпган Бўспидан тушиб келаётган зилол сув доимо жилдираб оқарди. Шунгами, бирор ердан меҳмон келса, бу ерга олиб чиқиш бизнинг одатимизга кириб қолганди.

Дала-ҳовлининг яна бир яхши томони бор эди. Эрта баҳордан то ёзнинг жазирама иссиғигача, қушлар жавлон урар, эртадан кечгача булбуллар сайраб ётарди. Кўк ўпган тоғ томонга эса иккита сўқмоқ йўл кетган, бу йўл жуда тор бўлишига қарамай, тоққа кўтарилиш ва унинг арчазорлари оша оппоқ булутлар, пастга томон жилдириб оқаётган сувлар, қоя тошлар оралаб бораётган ёввойи кийигу ҳатто арслон ва шерларни ҳам учратиш мумкин эди. Айниқса, каклик кўп бўлиб, қиш келиши билан ҳаваскор овчилару тоғ ҳавосидан симиришни орзу қилган кишилар меҳмон бўлишарди.

Бу ернинг яна бир сири бор эди. Қишлоқда биттагина мактаб бор бўлишига қарамай, Жунай Мавлоновдек катта ёзувчининг ватани эди. Унинг ўндан ортиқ романлари, киши дилини қитиқловчи қиссалари бор эди.

Қисқаси бу ер, ана шунақа азиз гўша эди. Ҳали бундан бир соат олдин кўм-кўк ўтлар устига солинган кўрпачалару қирғизча наMAT, сал нарига тикилган ўтовга кирмай каттагина кўчқорни оёғимиз остига кўндаланг қилишди. Шукур ака бундай одатни Сурхонда-ю, Марғилонда кўрган бўлса керак, “нима ҳам дердик, улўғлару дўст-биродарларимизга бахшида бўлсин“, дея фотиҳа тортди. Ун чоғли меҳмону мезбонлар давра олдик. Дастурхонга қўйилган мева-чева, бўғирсоғу қовун-тарвузлар, сут-қатиғу, қимиз, пишлоғу сузмалар бу дунёнинг жаннатини эслатарди.

Қирғизларнинг яна бир одати бор. Улар даврага киришса, гапдон бўлишади, табиату одамларга атаб, бир соатлаб ирдашлари ҳам мумкин. Уларнинг яна бир томони қўшиб-чатишга жуда уста бўлишади. Қирғиз “Манас“чилари билан учрашиб, уларнинг бу достонини куйлатиб кўрилганда ҳар сафар янги-янги мисралар қўшганликларини, ҳатто “Манас“ достонини етти кеча, етти кундуз айтиб ҳам тугата олмаганликларини ҳам кузатганмиз.

Ариқ бўйидан шимол томонда эса, Караван шаҳарчаси, бу ерда каттагина китоб дўкони бор. У ердан Чингиз Айтматов, Тўхтагул Сотилганов, Жунай Мавлонов, Али Тўқонбоев, Соронбой Жўсуев ва бошқа жуда кўп шоир ва ёзувчиларнинг китобларидан харид қилардим. Шу баҳона дўкон мудирю, сотувчиси билан дўстлашдим. Шунда бир нарсага амин бўлдимки, қирғизларнинг кексаю-ёши қирғиз адабиётини беш қўлдай билишади. Керак бўлса, Жунай Мавлоновнинг

“Буюктик” (Буюклик) романининг бош қаҳрамонидан тортиб, то салбий қаҳрамонигача бу асар кимлар ҳақида ёзилганигача аниқ маълумотлар олганимда, никоҳ тўйлари-ю, иқтидорли ёшлар кўрик-танловлари, битирувчилар кечасида «Манас» достони совға қилиниши эшитиб, ҳайратга тушган эдим.

Мен Шукур ака бу ҳақда нима билиши мумкин деган саволни ўзимга бериб турган эдим, Шукур аканинг ўзи сўз бошлаб қолди.

- Яхши одат, ҳавас қилса арзийди, қани энди бизда ҳам ҳеч бўлмаганда “Алпомиш” достонини ҳамма билса, уйда “Алпомиш” достонини Қуръон китобини сақлагандек, сақлашса, -деди бирдан қаелимни бўлиб, - афсуски, аксарият халқимиз, уйда китоб сақлашни, ўқишни, ёд олишни билишмайди. Ваҳоланки, қадимий аجدодларимиз бир юз ўн тўрт сурадан иборат Қуръон китобини тўла ёдлашган. Балки, ўзбекларда “Алпомиш” достони борлигини билмайдиганлар ҳам бор. Балки, умрида китобни (бадий) кўлига олмаган, фақат бойлик деб юрганлар кўпдир. Бирдан ҳаёлига ўз миллатини ёмонлаб қўйгани ёдига тушдими, мезбонларга боқди. Аммузуларнинг бари ўзи билан ўзи овора эканини сездими, мен томонга ўгирилди.

- Бироқ ҳаммани ҳам ёмон деб бўлмасди. Ахир ота боболаримиз ал-Бухорий, ал-Мотурудий, Улуғбек, Машраб, Қодирию, Қодиралар бўлишган. Улар қолдирган мероснинг ўзи ердан ойгача етади.

Шукур ака, -деди бирдан қирғиз дўстларимиздан бири. ҳаёл суриб ўтирган ёзувчига қараб, -мана бу укамиз ирчи, бир шеър эштайликми?

Шукур ака “майли” дегандай бошини қимирлатди. У дастурхонда ётган қўмисининг кўлига тутди. Бизнинг ҳамроҳимиз Темур Нарзуллаев эса кўлига рубоб олди. Темур ака “Ленинизм” совхозининг қурилиш ишларини бошқарар, анчагина санъаткор, мумтоз кўшиқларни яхши айтар эди. Яна бир ҳамроҳимиз совхоз агрономи, анчагина шеърлари туман ва вилоят газеталарида чоп этилган Бузрук Саттий бўлиб, у Темур акага қараганда анча босиқ, шу билан бирга мулоҳазали, ўз касбини ҳам пухта эгаллаган киши эди. Ун чоғли бошқа дўстлар ҳам оқинга термулиб қолишди. У қўмисини созлади, кейин шундай тез ва шиддат билан чалдики, уни бир қарашдаёқ қўмис чалишнинг роса хонасини олган экан, дейишга асосимиз бор эди. У Шукур акага боқди, сал жилмайиб турган юз кўзларига бир сийра қарадида, ирини бошлаб юборди.

У аввалига қўмисни сайратди, кейин “Ай”, деган сўзни анча чўзди, кейин шеърини бошлади.

**Шукур ака меҳмон бўлди,
Ариқбўйи нурга тўлди.
Аташминен ўйнаб кулди,
Хуш кепсиздер, мемандарей,
Ўзбек, қирғиз тувғандарей.
Қўй сўямен, пайингизе,
Камон бўлей ёйингизе,
Сув бўлайин сойингизе,
Хуш кепсиздер, мемандарей!
Ўзбек, қирғиз тувғандарей.
Жунай Мавлон бистин шаир,
Китеб жазди, бизга даир.
Ҳарна ишга ўзи кадир,
Ўзбек, қирғиз тувғандарей.
Хуш кепсиздер, мемандарей!**

Ир шундай давом этар, унда қирғиз билан ўзбек бир тувган эканлиги, улар бир отанинг болалари бўлиб, бир жойда катта бўлганлиги, кейин Манас полвоннинг Фарғона водийси ва унинг кишилари, Семитей ва Сейтек ҳақидаги ҳикоя куйланди.

Қисқаси Шукур ака қирғиз ирчисининг бунчалик шиддат билан куйлашига маҳлиё термулиб қолди. Ирда учқур отлар мақтовига келганида гўё борлиқ отларнинг кишнаши-ю, туёқларининг дупурига тўлиб тошарди. Шукур ака ирчининг дам кўтарилиб, дам ўлтириб қўмис чалганда. Шукур ака ҳам ҳар томонга қимирлар, ҳатто ўрнидан туриб кетгудек бўларди.

Кечки пайт уйга қайтдик. Рости Шукур ака бутунлай бошқача одамга айланиб қолди. У ўз таассуротларини ким биландир ўртоқлашгиси, кўрганларини мароқ билан сўзлагиси келарди. Буни мен Темур ака Шукур акани Нанай дам олиш зонасига таклиф қилганда сездим. У Нанай тепасидаги “Кўксарой”га борганимизда узоқ-узоқларга чўзилиб кетган тоғлару, зилол сувли анҳорларга термулиб қолди.

- Ҳе, - деди у ҳайрати ошиб, - сизларда ҳамма ирчи, ҳамма шоир бўлиши керак. Ҳўп, туманинглاردан кимлар шоиру ёзувчи бўлиб етишган?

Мен Шукур аканинг бу саволига жавоб изладим. Ҳўш, кимлар бор ўзи? Робиддин Исҳоқ, Жўра Раҳим, Холмирза Юнус, Нурхон Набижонов, Қозоқжон Маҳмудов, Юсуф

Қирғиз, Аълохон Ғозиев, (Абдурахмон) Насриддинов,
Маҳмуджон Маъмуров... Шу номларни санадиму тўхтаб
қолдим. Шукур ака бу шоирларни танимаганиданми, ўйга толди,
кейин бошидан шляпасини олиб, бир зум туриб қолди.

-Ҳа, ҳар бир юртнинг ўз шоири ва ёзувчиси бўлиши керак.
Шоирсиз юрт юртми? Ахир А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов,
Михаил Шолохов деганда биз русларни, Расул Ҳамзатов,
Қайсин Қулиев деганда Кавказни, Самад Вургун деганда (Азар)
халқини, Мирзо Турсунзода деганда тожикларни, Берди
Кербобоев деганда туркманни, Чингиз Айтматов деганда
қирғизларни...ҳе, дунёда қанчадан қанча шоиру ёзувчилар бор.
Ўз элининг тили, дили, хусни, ор-номуси, фахри. Ахир Алишер
Навоий ёки Ойбек бўлмаганда ўзбекларни ким ҳам танирди.
Бугун эса ўзбекларни Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўлмас
Умарбеков, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлару Тоҳир
Маликлар танитмоқда. Майдон эса катта, бу майдонда жавлон
ураётган барча шоиру ёзувчилар, олимларимиз катта ишлар
қилмоқдалар.

Шукур ака шулар ҳақида мулоҳаза қиларди. Шу билан
бирга ҳар бир кўрган ва эшитган нарсаларга ўз фикрларини
билдиришга уринарди. Аммо у жуда камгап ва содда одам
эди. Биринчи марта Тошкентда учрашганимда ўзимга ўзим,
“жуда содда одам эканми?” деган саволни берган эдим.
Кейинчалик эса Шукур аканинг жуда кўп қирраларини кашф
қилдим. У одамнинг ички дунёси тоза, содда, билимли, меҳр-
оқибатли, аммо ҳақни ҳақ дейишга одатланган, инсоний
фазилати жуда юқори эди. Ушанда унинг “Ленин учқуни”
газетасида чоп этилган “Оқ отли” қиссаси ва унда тасвирланган
қишлоқ болаларининг ҳаёти, “Тўлқинлар” қиссасидаги инсон
тақдири, “Ўн саккизга кирмаган ким бор?” асарига эса ўша
давр ёшларининг ҳаёти ҳақидаги ишонарли тасвирлар, бадиий
адабиётдаги ёзувчининг ўрни ҳақида суҳбатлар кетди.

Кейинчалик унинг “Олис юлдузлар остида”, “Оғир тош
кўча” китоблари чоп этилди. Энди у мақтаса арзигулик
ёзувчига, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда,
“ҳикоячиликнинг устаси”га айланган эди. Аммо ёзувчи дилида
ҳали ёзилиши мумкин бўлган, режалаштирилган ва оз-моз
қоралаб қўйилган асарлар ҳам кўп эди. Бу ҳақда у ўша
“Кўксарой” дам олиш зонасида бўлган кичик учрашувда ҳам
айтганди. Ҳатто ўша учрашувда “Бодом қишда гуллади”

китобиги кирган ҳикоялари ҳақида берилган саволларга жавоб бериш билан бирга, “бу ҳикояларга кирган кўпгина воқеалар қисса, ёки роман бўлиши ҳам мумкин”, деб айтганди.

Ўша “Кўксарой” дам олиш зонасидан қайтаётиб, Заркент қишлоғига ҳам кириб ўтдик. Бунинг боиси ҳам бор эди. Заркентлик дўстларимиз Қозоқжон ва Котибжон Маҳмудовларни зиёрат қилишга ундадим. Шукур ака Заркент қишлоғининг “Тегирмон” чойхонасида ўлтираркан, ҳар томондан айланиб оқаётган зилол сувлар, эътиборли ва меҳмондўст ўртоқлардан хурсанд бўлиб кетди. Қозоқжон ака бир неча йил НамДУда чет эл адабиёти фанидан дарс берганиданми, суҳбатимиз дунё адабиётига кўчди. Шукур ака бу борада ҳам анчагина билимга эга эканини кўрсатди. Гап орасида у бир роман ёзмоқчи эканини, унинг номи балки “Олабўжи” бўлиши мумкинлигин ҳам кўрсатди.

Кейин Қозоқжон ака фахр билан ўз қишлоғини, қишлоқ сойлари бўйига жойлашган дам олиш лагерларини, кейин энг севимли мактабини ҳам зиёрат қилдирди. Гап орасида бу мактабни Мирзаолим Иброҳимов, Эркин Ҳайитбоев, Аҳмаджон Мелибоев, ҳатто, Турсунбой Адашбоевдек болалар шоири ҳам шу юртнинг фарзанди эканини кўрсатиб ўтди. Шукур ака бу номларни эшитгач, жонланди. Қозоқжон аканинг бир, икки бор қўлини қисиб қўйди.

Бу менга туртки бўлди. Эртасига мен ҳам қадимий қишлоғим, Пешқўргонни унинг кўрки бўлган Балиққўл ва Сутлибулоқ зиёратгоҳларини кўрсатдим. Шукур ака бу ўтган кунларидан хурсанд эди. Аммо бу меҳмондўст Пешқўргонликлар билан хайрлашиш они келганини ҳам англаб етди. Бироз хомуш тортгандай бўлди, бироқ юрагидагини ташқарига чиқармади. Андижон - Тошкет поездига чиқаётганда эса мени маҳкам бағрига босди, кейин қандайдир мунг билан деди: “Оташ, раҳмат, бу ўтган уч кунимдан жуда розиман, сенга-ю, барча дўстларга раҳмат” деди-да, ичкарига юрди.

Мен ҳаётим давомида Шукур ака ижодини ўрганишга, унинг ҳар бир ёзган асарини синчиклаб ўқишга ҳаракат қилдим ва барча роман, қисса ва ҳикояларида ўша биз кўрган, гаплашган, қаламга олган одамларни кўрдим. Қисқаси, мен Шукур Холмирзаев жуда катта ёзувчи, имонли ва эътиқодли инсон, ўз халқининг суюкли фарзанди, меҳрибон ота деган фикрда собит қолдим.

ЎНГОР ЛОЧИНЛАРИ

Баҳорнинг илк кунлари. Урик ва бодомгуллаган, қир ва адирларда баҳор элчиси лолақизгалдоқлар қийғос очилган кунлар эди. Қисқаси, олам уйғонган, деҳқон чоригини кийиб, далага отланган, қиши билан қўрани бўшатмаган қўй-қўзилар ҳам дала

сари йўл олган кунлар эди. Ҳали соат саккиз бўлмаي Наманганга отландим. Бир соат ўтмай вилоят “Шошилич тиббий ёрдам илмий маркази” биносига етиб бордим. “Марказ директори” деб ёзилган хона эшигини очганимда ўрта бўй, бўладан келган, қирқ ёшлар чамасидаги йигит қучоқ очиб кутиб олди.

Бу йигит поромонлик шоир Робиддин Исоҳқовнинг ўғли Баркамол Исоҳқов эди. У бундан уч ой олдин Тошкентда тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун номзодлик диссертациясини ёқлаган, куни кеча эса дипломи қўлга текканди. Табрикларим, мархум Робиддин Исоҳқов, онаси хожиона Мамлакат Исоҳқова, тарих фанлари номзоди Бахтиёр Исоҳқов, шоир Фарҳод Исоҳқов, сингиллари Маҳфуза, Феруза, Сурайёларни сўрадим.

Ҳаёт шу. Умр эса оқар дарё. Кечагина баҳор бўлса, эртага ёз, куз, қиш келади. Аммо бу ўтган умр бефойда ўтса борми? Йўқ, ўз умрини фойдасиз ишларга сарфлаётган, эл-юрт учун қайишмаётганлар инсон эмас. Аммо улар оз, шунисига ҳам шукр. Рости, Робиддин Исоҳқов ва унинг оиласига, болаларига ҳавасим келади. Барчаси ўқимишли, диёнатли, имон ва эътиқодли, шу билан бирга обрў ва эътибор топишган. Бу жуда катта бахт. Бундай улугликни аввало, Аллоҳ ато этган бўлса, кейин Робиддин Исоҳқову барча оила аъзоларининг аҳиллиги, интилиши, илмга чанқоқлиги деб биламан.

Аслида Робиддин Исҳоқов (ҳам) жуда билимга интилувчан, ғайратли, тиришқоқ, одамохун, кунгида кири йўқ инсон эди. У билан илк бора танишганимдаёқ шуни сезган эдим. Ўшанда Фарғона Давлат педагогика институти йўлнамаси ва Чортоқ туман халқ таълими бўлими мудир Раҳимжон Меҳмоноунинг тавсияси билан Поромонган келиб қолгандим. Қишлоқдаги 38-мактаб директори Сотимбой Йўлдошев ётоқ қилиб берди. Кейин қишлоқнинг эл-юрт катта- кичиги билан танишдим. Мактабнинг ўқитувчилари эса жуда самимий кутиб олишди. Ўшанда Робиддин Исҳоқов Ҳазратишоҳ қишлоғидаги 19-ўрта мактаб директори эди. Бир кун мактабнинг таниқли ўқитувчилари Собиржон Эргашев, Сотимбой Валиев, Қурбонали Мавлонов, Ғозибой Юсуфбеков, Муродилла Тиллабоев, Неъматжон Абдуллаевлар билан Робиддин Исҳоқов ҳам "Кулбаи Оташ" - га кириб келдилар. Дастурхон ёзилди. Қишлоқ, унинг донгдор кишилари, давлатимизда рўй бераётган воқеалар билан бирга адабиёт, шеърятга ҳам кириб бордик. Робиддин ака ўзининг илк ижоди, шоир Эркин Воҳидов билан Миртемир хонадониди танишиб қолгани-ю, янги тўғламига унинг муҳаррирлик қилишга розилик бергани ҳақида сўзлай кетди. Кейин шеърхонлик бошланди. Ростини мутахассислиги турлича бўлган бу зиёлиларнинг бари шеърятга ошно эканликларига қойил қолдим. Айниқса, Робиддин Исҳоқов ўзбек мумтоз адабиётининг буюк вакиллари Алишер Навоий, (Лутфий, Муқимий, Фурқат, Нодири, Маҳзуна, Анбар отин, бугунги кун шоирларигача мароқ билан сузлади.

Шу учрашув баҳона биз ҳар куни кўришадиган, фақатгина шеърят эмас, адабиётнинг наср, драматургия, киносценарийлар масалалари бўйича суҳбатлашадиган, бир-биримизга болаларга аталган шеърлармиздан ўқийдиган, муҳокама қиладиган одат чиқардик. Кўз олдимда болалар катта бўлишди. Уларни худди ўз укаларимдек қўлларидан ушладим, баъзи кунлари қўлимга олиб, осмону фалакка кўтардим. Кейин яна Фарғонага қайтдим. Шундагина Робиддин Исҳоқовнинг Фарғонада ҳам жуда катта изи борлигини сездим. Олим Ҳасанали Рустамов поромонлик эканини, шоир Охунжон Ҳакимов, Олимжон Холдор, Йўлдош Сулаймон, Маҳмуджон Маъмуров, Шукрулло Файзулло, Малика Мирзаева, Маҳмуд Абдуллаев, Иқбол Назаровлар Робиддин Исҳоқов билан бир сафда бўлганликларини, ҳатто бир неча бор Нуриддин

Бобохўжаев, Аълохон Ғозиев, Одил Носиров ҳам шу Фарғона Давлат педагогика институтида таҳсил олганликларини ёдга олишди.

Ушанда Соли Сағатов ректор эди. Мен адабиётчилар билан "Иқтидор" тўғарагига қатнашиб, домламиз К. Юсуповдан сабоқ олардик. Тўғаракка "Коммуна" газетасининг иқтидорли журналистлари ҳам таклиф этиларди. Бир сафар Адҳам Ҳамдамнинг "Ўзбек адабиётида сатира ва юмор" мавзусидаги маърузасини ҳам тинглагандик.

Биз Робиддин Исҳоқов билан узилишиб кетмадик. У қаерда бўлмасин хат ёзишдик, ҳаётимизда бўлаётган воқеа ва ҳодисалардан хабар бериб турдик. Уқишни битириб, ҳарбий хизматга кетдим. Аввал Грозний шаҳрида сержантлар, кейин Новороссийск шаҳридаги юридик ҳарбий билим юртида ўқидим ва бир ярим йил ичида қирқ нафар сержантга кичик лейтенант ва "Юрист-дипкурьер" дипломи берилди. Жуда қизиқ, ўша диплом олган куним Робиддин акадан хат олдим. Хатда Поромон тинчлиги, дўст-биродарларнинг соғлиги билан бирга мен чин дилдан табриклаган эди. Нима билан табриклаган эди? Балки ўқишни битирганим биландир? Ҳа, у тушида шуни кўрган ва нима бўлганда ҳам табрик хати юборишга жазм этганлигини кейинчалик билдим.

Армиядан қайтиб, мухтарам домламиз Нурииддин Бобохўжаевнинг таклифлари билан НамПининг ўзбек тили ва адабиёти факультетининг сиртки бўлимига ўқишга кирдим. Кирдиму кафедра файесида Робиддин Исҳоқовни учратиб қолдим.

- Уйга келувдим, -деди у қанотларини ёзиб-онанг Ханифахон опа Наманганда дедилар, бу ёққа учдим. Табриклайман. Нима бўлганда ҳам билим олиш керак. Тўғри қилибсан. Рус тилини билдинг, энди ўзбек тилини ҳам аъло даражада билиб қўйсанг ёмон бўлмайди. Ўша куни Пушкин парки, ҳозирги Бобур номидаги маданият ва истироҳат богида бир соатдан ортиқ суҳбатлашдик, сўнг "Наманган ҳақиқати" таҳририятига ўтдик. Санжар Тилла, Ҳусниддин Шарипов, Салоҳ Қориевлар билан учрашдик.

Робиддин Исҳоқов қаерга бормасин, қайси хонадону ташкилот оstonасини босмасин, гулдираб кирар ва ўша хонада момақалдиروқнинг чақмоқли онлари ҳукм сурарди. У баланд овозда, ҳеч гап беркитмай гапирарди, ёмонни ёмон, яхшини

яхши дерди. Баъзан одамларнинг пинҳона иш қилишларидан хуноби ошарди. Уларга атаб ёзган шеърларини ўқиб берар, “афсуски, бу шеърларни босишмайди, фақат сизларга ўқиб беришим мумкин”, деб қўярди.

1971 йилда Янгикўрғон ва Чортоқ туманлари бирлашган, туманнинг “Меҳнат байроғи” газетаси эса Чортоқда чоп этиларди. Ўша йиллари Нарзулла Йўлдошев муҳаррир, Шамсиддин Иномов масъул котиб, қишлоқ хўжалиги бўлимини Собир Турғун, партия турмуши бўлимини Юсуфжон Қирғизов бошқарарди, мен эса адабиёт ва санъат бўлимига ишга ўтдим. Ўша куниеқ хонамга Робиддин Исҳоқов оловдек ёниб кириб келди ва мени бағрига босиб, табриклади. Хонада доимо чой қайнаб турарди. Бир зум ўтмай Собир Турғун, Аминжон Аббос кириб келишди. Чой устида ижод ҳақида суҳбат кетди. Робиддин ака газетада чоп этилаётган Боқий Мирзо, Носир Деҳқон, Дилбар Ҳайдарова, Тўра Мирзога берилган саҳифалар ҳақида суюниб гапирди.

Кейинчалик яна Пешқўрғон қишлоғидаги 22- ўрта мактабга илмий бўлим мудири бўлиб ишга ўтдим. Кўп ўтмай мени 25-ўрта мактабга директор лавозимига ўтказишди. Робиддин Исҳоқов 25-мактабга ҳам келди. То кечгача мактабда гаглашиб ўтирдик. Имкониятдан фойдаланиб, шоир билан кичик учрашув ҳам ўтказдим. Мактабнинг адабиёт фани ўқитувчиси Қаноат Меҳмононов, бошланғич синф илмий бўлим мудири Исмоилов Юсуфбоевлар Робиддин Исҳоқов ҳақида илиқ сўзлар айтишди.

Ҳаёт ўзи мактаб. Тўғри, пешонага ёзилганини кўрасан дейилгану, кўп нарса ўзимизга ҳам боғлиқ. Мен ўша йиллари ~~Ўзбекистон~~ фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Малик Муродов раҳбарлигида “Фарғона халқ дostonчилиги” (Фарғона халқ дostonчилари репертуарида “Гўрўғли дostonининг тутган ўрни”) мавзусида илмий иш олгандим. Шунгами, Тошкентга жуда кўп борардим. Болалар шоирлари Турсунбой Адашбоев, Сафар Барноев, Рауф Толиб, Султон Жаббор, Анвар Ҳожи, катталар шоирлари Рауф Парфи, Нормурод Нарзуллаев, Хуршид Даврон, ёзувчилардан Худойберди Тўхтабоев, Хожиакбар Шайхов, Шукур Холмирзаевлар билан яқин дўст эдим. Уларни кўпроқ қишлоққа таклиф этардим. Шоир ва ёзувчилару Навоий номидаги адабиёт музейи, Ҳамид Сулаймон номи кўлёмалар институти олимлари Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, Ё. Жўраев, К. Имомов,

Сиддиқ Асқар, Т.Зуфаров каби олимлар ҳам Робиддин Исҳоқов билан дўст эдилар.

Бир сафар Сафар Барноев бошчилигидаги “Гулхан”, “Ғунча” журналлари ва “Ёш гвардия”, “Камалак” нашриётлари ходимларидан иборат бир гуруҳ шоир ва ноширлар қишлоғимизга ташриф буюришди. Уша куниеқ мактабда жуда катта учрашув бўлди. Эртасига эса Робиддин Исҳоқов уйга йўл олдик. Энг қизиғи, Робиддин аканинг уйи Ўнғор тоғининг шундоқ поромонида жойлашган бўлиб, кўк ўпган тоғ шундоққина уининг тепасида эди. Сафар Барноев ҳазил-мўтойибага анча уста, ҳар гапида бир қизиқ сўз айтиб, одамларни кулдиришга мойил одам эди.

- Э, шоир бу нега қанотингизни ёзиб юрасиз десам, тоғингиз бор эканда. Ху чўққисига ҳеч чиққанмисиз? - деди кулиб.

- Албатта, тоғ ўзимники бўлгандан кейин...

- Ҳа, яшанг, - деди Сафар Барноев яна кулиб, унинг гапини оғзидан олар экан,- демак сиз қўнган ерга биз ҳам қўнсақ бўлар. Ҳарқалай, Бухорода бунақа тоғ сал биздан узоқроқда. Бир ўзимизни синаб кўрсак. Робиддин ака рози бўлди. Овқатдан сўнг тоққа чиқиш қилдик. Орамизда Пешқўрғон қишлоқ касалхонасининг бош врачлари Жунайдулла Убайдуллаев, “Ленинизм” совхозининг қурилиш бўйича директор ўрибосари Темирхўжа Нарзуллаев, совхоз овқатланиш бўлими болиғи Шарифхўжа Баҳодировлар ҳам бор эди. Тоққа кўтарилдик. Ўнғорнинг қил учига етганда эса олам кафтдек кўрина бошлади.

- Ё худойимей, - деди Сафар ака, -бу дунё бунча гўзал-а? Шоир уйингизни қаранг, нақ қушнинг уясику!

Робиддин ака кулди. Бир зум тоғнинг тепасида ўлтирдик, кейин пастга томон юрдик. Аммо пастга тушиш анчагина кўрқинчли эканини сездим. Бироқ сир бой бериб бўлмас эди. Роса бир соат деганда пастга тушиб олдик. Аммо қийинчиликни бирор киши сездирмади. Уйга қайтиб дастурхонга ўлтирганимизда тоғ ҳақида шеър битиш мусобақаси ўтказилди. Ҳамма ўзича шеър битди. Шулар қаторида мен ҳам болаларга аталган “Тоққа чиққан болалар” номли шеър битдим. Кейин даврада шеърхонлик бошланди. Аммо Сафар аканинг бироз ранги оқарди, кейин бирор ери оғриётгандай юзи буришди.

- Нима бўлди? - деди врач Жунайдулла Убайдуллаев шошиб у томон ўтаркан.

- Ҳеч кимга айтманг, оёғимни тошга уриб олдим, -деди шивирлаб.

Кейинчалик 25- ўрта мактабда, 115-мактаб-интернатга директор бўлган йилларим ҳам Робиддин ака билан жуда иноқ дўст бўлдик. Бир кун мактабга хомуш кириб келди. Ўрнимдан туриб унга пешвоз чиқдим.

- Нима бўлди? - дедим унинг қўлини олиб.

- Қаранг, шунча йил мактаб директори, ўқитувчи бўлиб ишладим, болаларни ўқитаверибману, уларни ишга жойлашни ўйламабман, Бахтиёр ва Маҳфузани ишга жойлайсан, -деди креслога чўқаркан.

- Ҳа, шунгаям ота гўри қозихонами, иш топилади, - дедим кулиб.

- Ростми? -деди Робиддин ака бир қўзғалиб.

- Албатта.

- Э, отанга балли, Поромондек қишлоқда тўққиз соат дарс топилмади. Ё менинг қадрим шунчалик эканми? - деди Робиддин ака хомуш тортиб.

Мен унинг ёнига ўтдим, диванга чўкиб, синиқ қўзларига термулдим.

- Бундай ўйга борманг, балки дарс бўлмагандир. Мана мен бир ставкадан икки ставка дарс қилиб бераман, - дедим унга далда бўлгандай. У менга термулди, кейин қўлимдан тутди.

- Дўст бўлса шундай бўлиши керак. Сенга авваллари-ю, ҳозир ҳам қойилман. Раҳмат, демак иш бор-а?

- Балки бордир, балки йўқдир. Аммо дарсни қандай бўлса ҳам топаман, - дедим мен Эртасигаёқ Маҳфуза-ю, Бахтиёрни ишга жойладик, ётиб, туриши учун уй ҳам топдик. Шундай қилиб шоирнинг икки фарзанди ўз фаолиятини бизда бошлади. Оз фурсат ўтмай, Бахтиёрни аввал партияга ўтказдик, кейин Наманган Давлат педагогика институтига ўқитувчиликка бериб юбордик. Кўп ўтмай у Қозон Давлат университети аспирантурасига кирди, ҳатто номзодлик диссертациясини ҳам ўша ерда ёқлади. Бу жуда катта бахт эди.

Робиддин Исоқов ўша ҳимоядан сўнг янги олган "Москвич" мошинасини миниб уйга кириб келди.

- Оташ, -деди ташқариданоқ Робиддин ака, бормисан?

- Ҳа, келинг, - дедим уйдан ташқарига чиқарканман, - эшитишимча машина олибсиз, Бахтиёр кандидат бўлди, қўшалоқ байрамни нишонлагани келяпсиз дейман, - дедим кулиб. Робиддин ака мен томон юрди, қўлида кўтариб олган каттагина тарвузни узатиб, бағрига босди.

-Бу қувончларимда сенинг ҳам ҳиссанг бор -деди елкамга қоқаркан. Сўнг ичкаридан чиққан аёлим Муборақхон сари юзланди. О, келин сиз борсиз Оташ бор, менда Мамлакат бор, ҳа, ҳақиқий мамлакат. Аёл дегани ватан дегандек гап. Уларни ардоқлаш, ватан каби муқаддас кўриш керак. Аёлсиз ҳаёт ҳаёт эмас. Унинг қадри тиллодан ҳам азиз. Робиддин акага қўйиб берса яна нималарнидир айтмоқчи эди-ю, мен гапни бўлдим.

- Ака, бу аёлларни кўп мақтаманг, эртага мен олтин эканман деб бизни бир пулга олмай қўйса...

- Қўйсангчи, бизнинг хотинлар унақалардан эмас,- деди Робиддин ака яна овозини баландлатиб. У шунақа баланд овозда сўзларди овози бутун Пешкўрғонда жаранглаётгандай эди. Мен асли шундай одамни яхши кўрардим.

Кейин Қори-Ниёзий номидаги 115- мактаб-интернатга директор бўлган йилларим Робиддин ака билан янада яқинлашдик. Кўлбуқон дostonчилик мактабини тадқиқ этиш, унда ҳаёт бўлган Ҳайдар Бойча ўғли, Алим шоир Ниёз ўғли, Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Ҳожиакбар Кўчимов, Абдулла бахши, Мамасодиқ ва Омон бахши, Дусумбой бахши каби ўнлаб дostonчилардан асарлар ёзиб олдик. Уларни архивлаштиришда фаол қатнашдик. Робиддин ака эса Мансур Афзалов раҳбарлигида илмий иш ҳам бошлаб юборди.

У Тошкентда танилган шоир эди. Энди изланувчи сифатида олимлар даврасига ҳам қўшилди. Унинг Эркин Воҳидов муҳаррирлигида “Кўшиқ йўлдош юрган йўлимда” номли китоби чоп этилди, кейинчалик “Ғунчалар қўшиғи”, “Ойга ремонт тушармиш” каби китоблари чоп этилди. Айниқса, Ўшлик қўшиқчи Толибжон Бадинов томонидан “Қирғиз қизига” қўшиғи Қирғизистону Ўзбекистонда жаранглай бошлагач, руҳан жуда тетиклашди. Унинг юришлари-ю, туришлари, шеър ўқиши-ю, гап сўзларида ҳам ўзгариш бор эди.

Бир кун мактаб-интернатга, учрашувга тақлиф этдим. Робиддин акадан ташқари ҳам бир гуруҳ шоирлар тақлиф этилганди. Робиддин ака кўтаринки руҳда бу кечани бошқарди. Ўзи ҳам бир неча шеърларини ўқиб берди. Назаримда барча шеърларида ҳаёт, одамийлигу болаларга хос ўйноқилик бор эди.

жуда оз. Аммо, Маҳмуджон Маъмуров ҳақиқий дўст эди. У билан охирги марта уй мезейида учрашган эдик. Шинамгина хона. Ойнавандли шкафларга сиёсий, илмий ва бадий китоблар, 1950 йилдан буёғидаги “Шарқ юлдузи”, “Гулистон”, “Ёшлик” каби журналларнинг таҳламлари дид билан териб қўйилган. Газета таҳламларининг эса саноғи йўқ. Маҳмуджон аканинг ўзи ёзган назмий ва илмий китоблари, газета ва журналларда чоп этилган мақолалари ҳам шу хонадан жой олган. Лўнда қилиб айтганда музей беш бўлимдан иборат бўлиб, у узоқ йиллик тарих, Маҳмуджон аканинг ўтмишидан сўзларди.

Маҳмуджон Маъмуров етук журналист, олим ва шоир, фаол жамоатчи раҳбар эди. Буни бугун яқин шогирдлари, ҳамкасблари дилдан айтишмоқда. Уни ҳаёт йўли эса бир қарашда жуда оддийдек. У 1934 йилда Чортоқ туман Короскон қишлоғида таваллуд топди. Ота-онасининг бағрида ўсди, улғайди. Кейин 1951 йилда Ойқирон қишлоғидаги 8-ўрта мактабда илк сабоқ олди. 1951-1955 йилларда эса Фарғона Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти фани қўллийетида ўқиди. 1955-59 йиллар Короскон қишлоғидаги 3-ўрта мактабда ўқитувчи, 1961-1970 йилларда 67-ўрта мактабда директор лавозимида фаолият кўрсатди. 1970-1972 йилларда эса у Тошкент Давлат педагогика институтининг аспирантурасида ўқиди. Сўнг Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Мурадович Маллаев раҳбарлигида “30-йиллар ўзбек поэзиясида фольклор аъналари” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади.

1974-1982 йиллар давомида у Янгиқўрғон тумани “Меҳнат байроғи”, 1982-1988 йилларда эса Чортоқ тумани “Чортоқ ҳақиқати” газеталарида муҳаррирлик қилди. М. Маъмуров 1988 йилдан Наманган Давлат университетининг доценти сифатида фаолият олиб борди.

Ҳамон ёдимда бир суҳбатимизда, “Мен маорифчиман десам, ўн беш йил газета муҳаррири бўлдим. Ҳарқалай Ўзбекистон журналистлар ижодий уюшмаси аъзоси деган ҳужжатим бор. Тўлақонли журналистман десам, кейинги йилларда университет ўқитувчиси сифатида яна муаллимлик қилмоқдаман. Яна бир томони мактаб партасидан шеърлар ёздим. Ёзганларимнинг кўпи инсон тарбияси, ахлоқ ва одоб доирасида бўлди” деган эди. Демак, Маҳмуджон Маъмуров инсон дилининг кўзгуси - тарбиячи эди. Унга аниқ Ғашқис кўядиган бўлсак, фаол маорифчи, таниқли журналист, билимдон олим, шоир, эл орасида зиё тарқатувчи инсон эди. Зеро, у иш фаолиятини ҳам оддий ўқитувчиликдан бошлаган. Ўша даврнинг таниқли педагоглари Собитхон Отабоев, Аҳмаджон Юнусов, Сотиболди Исмоилов, Азиз Саламов, Ҳайрихон Исомова, Қодир Усмонов, Бойдеда Пўлатов каби устозлар билан ишлади. Улар тажрибасини ўрганди, кези келганда уларга ўз тажрибаларини ўргатди ҳам.

Маҳмуджон Маъмуров ўз меҳнати, таланти, одамийлиги, меҳр-оқибати билан Янгиқўрғон туманининг машҳур кишисига айланди. Адабиёт фанининг билимдони сифатида эса педагогик ўқишлар, ўқитувчи танловларида фаол иштирок этди. Жуда кўп марта шоир ва ёзувчилар, таниқли журналистлар, ўз ишининг усталари билан учрашув кечалари ўтказди. Ёш ва тажрибали ўқитувчилар иштирокида ўтказилган очик дарслари барчага манзур бўлди. Кейинчалик Янгиқўрғон туман халқ таълими бўлими мудир Раҳимжон Меҳмонов таклифига кўра Короскондаги 3-ўрта мактабга директор этиб тайинланди.

Энди у мактаб раҳбари сифатида 500дан ортиқ ўқувчи ва ўттиздан ортиқ ўқитувчининг устози эди. Бу иш Маҳмуджон Маъмуровни очилмаган қирраларини кашф этди. Бу борада устозлари Константин Юдахин, Ғани Абдурахмонов, Ҳасанали

Рустамов, Акром Иброҳимовлардан олган билимлари қўл келди, фан сирларини очишга кўмаклашди. Уни мактабда янгиликлар яратишга, ўқитишнинг янги-янги методларини кашф қилишга имкон берди. Айниқса, ижодкор ўқитувчиларни қўллаб-қувватлади, уларни методик қўлламалар ёзишга кўмаклашди. Натюжада, мактабнинг ўндан ортиқ ўқитувчилари янги дарс ўтиш усуллари, синфдан ташқари ишлар методикаси бўйича мақолалар ва педагогик маърузаларни тайёрладилар.

У шеърият ошноси эди. Шу боис ҳам у уйқусиз тунлар эвазига шеърий сатрлар битди. Пухта ва пишиқ асарлари вақтли матбуотда сурункали босилиб турди. Қадрдон дўстлари Одилжон Носиров, Малик Муродов, Жўра Раҳим, Робиддин Исҳоқ, Собир Турғун, Аълохон Ғозиевлар билан ҳамоҳанг ижод қилди. Айтиш мумкинки, газета ўз навбатида шеър, мақола ёзишнинг бир минбарига айланди. Натюжада, Маҳмуджон Маъмуров таниқли шоирга айланди. Шоир “Дардим дафтари” китобини умр йўлдоши, моҳир педагог Турсуной Нуъмоновага бағишлади. Бунинг боиси бор эди, албатта. Чунки эллик йилдан ортиқ бирга яшаган, ғамхонаси, ёстиқдоши Турсуной опанинг вафоти Маҳмуджон акага жуда қаттиқ таъсир қилди. Бир неча кун, ҳатто ойлаб унинг изтиробини билан яшади. Натюжада “Қабр ёнидаги сўз” номли эссе битди. Унда шоир ўз изтироблари, дардлари қарашлари, соф муҳаббати, аёлига, инсонга бўлган меҳр-оқибати акс этди. Асар шунчалик таъсирчан ёзилганки, беихтиёр ўқувчини ўз дардлари билан ошно қилади.

**Кўриниб турибди умр қирғоғи,
Ахир чексиз эмас ёшим саноғи.
Аввал менга ёнса, ”яшил чироғи”,
Дунёдан кетишим хазонмас сенсиз,**

Бу билан шоир дунёдаги энг қадрли кишини ортида қолишини истайди. Бу унинг Турсуной опага бўлган муҳаббати эди. У ўз изтиробларини янада давом эттиради.

**Ишда бўлсам зориқиб кутдинг,
Ғар келмасам қон-зардоб ютдинг.
Бу жаҳондан сен эрта кетдинг
Мен ғарибни соғинмадингми?**

Яна бир шеърида эса шоир жажоки набираси ва унинг момосига атаб “Қуръон” тиловатига бағишлайди.

Уқиганда Зарнигор Қуръон,

Ёгаётган кумуш қор тинди.
Ҳаво илиб, ҳарир муз синди,
Киприкларга ёшимиз инди,
Ўқиганда Зарнигор Қуръон.

Албатта, ҳар қандай китоб ўқувчи қўлига етгач, ундаги барча изтиробларни ўзиникидай қабул қилади. Борди-ю, ўқувчига ёқса, у қўлма-қўл бўлади. Бу борада машҳур шоир Хенрих Хейне ўз шеърларидан бирида шундай сатрларни битган эди.

Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади,
Қайғуимни гапириб берган вақтимда.
Мени алқамаган киши қолмади,
Қайғуимни назмга солган вақтимда.

Ҳа, Ҳайне ҳақ эди. Маҳмуджон Маъмуровнинг ушбу китоби ҳам ўқувчи қалбидан қайғу, изтироб рамзи сифатида жой олди. "Онамнинг кўз ёшлари" китоби эса меҳрибон ва мунис она Ўктамхон Шожалил қизига бағишланади. Зеро, Ҳадису шарифда айтилганидек, уч бора онангга яхшилик қил, деган хикматнинг кўриниши шу асарда мужассам десам ҳато бўлмас. Чиндан ҳам фарзандни дунёга келтириб, тарбиялаган, меҳр берган, тунларни бедор ўтказган онани куйламай бўладими? Асло. Буни теран англаган шоир "Она нидоси", "Нола", "Қаҳрамон", "Президент қутлови" каби ўнлаб шеърларида меҳр-оқибат, камтарлик одамийлик, она юртта бўлган самимият тараннум этилади.

Мардлар маконидир, сен туғилган юрт,
Пахтамиз илмига бешик Короскон.
"Меҳнат қаҳрамони" Ортиқов учун,
Муносиб вориссан миришкор деҳқон.

Ушбу шеър "Ўзбекистон Қаҳрамони", машҳур пахтакор Абдували Абдурахимовга бағишланган. Йигирмадан ортиқ олимлар, меҳнат қаҳрамонлари юрти Короскон ва унинг меҳнаткаш халқи бу шеърда самимий таъриф этилади.

Ахир айтадиларку, ўз халқи ва юртини элга танитмаган шоир шоир эмас. Шу маънода Маҳмуджон Маъмуров ватанпарвар шоир эди.

Шу Галабалик йиллари, гўзал Фарғона қучоғида ўтади.
Олийгоҳда ташкил этилган тўғарақда иштирок этган дўстлари.
Нуриддин Бобоҳўжаев, Ҳамид Нурий, Олимжон Холдор,
Холдорали Қуронбоев, Охунжон Ҳақимов, Санобар Ҳасанова

Шукрулло Файзулло, Йўлдош Сулаймон Аълохон Ғозиев, Робиддин Исҳоқ кабилар адабиётга дадил кириб келди. Бугина эмас, жуда кўп илмий мақолалари билан ҳам илм аҳли ва ўқувчилар ўртасида жуда таниқли инсонга айланди. Унда илм аҳлига хос салоҳият, билимдонлик жуда кучли эди. У дўстни дўст биларди. Буни мен Поромонлик шоир Робиддин Исҳоқовнинг 70 йиллик юбилей ўтказилаётган кунларда юракдан ҳис қилдим. Сабаби биз Робиддин Исҳоқов, Маҳмуджон Маъмуров ва мен бир-биримизни жуда ҳурмат қилардик, ҳатто борди - келдимиз ҳам бор эди.

Юбилей тантанасига аёли Турсунхон опани ҳам олиб келганди. Мен ҳам аёлим Мубораххонни бошлаб чиқдим. Қисқаси, Робиддин Исҳоқовнинг аёли Мамлакат ҳожи она билан дўст бўлишди. Бизнинг иноқлигимиз аёлларимизга ҳам кўчди. Шунда у “Мана аёлларимиз ҳам топишди, демак дўстлигимиз абадий бўлади”, деган эди. У ўша кунни майин ва ширали овоз билан шоир ҳаёти ва ижодига оид маъруза қилди. Барчани йиғлатди, керак бўлса Фарғона, Тошкентда тўқилган латифалари билан кулдирди ҳам. Робиддин Исҳоқов хонадони, унинг ҳам уйи, фарзандлари Бахтиёр, Баркамол, Фарҳод Маҳфуза, Феруза, Сурайёларга бўлган ширин-шакар лутфи мени аллақандай гўзал оламга олиб кирган эди. У аёллар даврасида шоирнинг аёли Мамлакат опага берган далдалари ва шукроналари фозил инсонга хос, миллий одатларимиздан эди.

Олим сифатида унинг жуда кўп маърузаларини тинглаганман. Одилжон Носиров, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носирларга бағишлаб ўтказилган кечаларда сўзлаган илмий маърузалари фақат Маҳмуджон Маъмуровга хос эди. Шоир Наманган Давлат педагогика институти адабиёт кафедрасининг мудирини бўлиб ишлаган йиллари мени ҳам олийгоҳда ишлашга таклиф қилди. Беш йил сиртки ва кундизги бўлимларда болалар адабиёти ва фольклор, адабиёт тарихидан дарс бердим. У дарсларимга кирар, ўзининг маслаҳатлари билан ўртоқлашар, яхши дарслардан қувониб, “Сиз айрим олимларимиздан яхшироқ дарс бердингиз”, дея мақтаб ҳам кўярди.

Маҳмуджон Маъмуров муҳаррирлик қилган даврда “Меҳнат байроғи” ва “Чортоқ ҳақиқати” жамоасида бирлик, аҳиллик, одамийлик, кадр-қиммат ҳукм сурди. Рустам Умнат, Боқий Мирзо, Муҳаммаджон Тожиддинов, Одилжон Иномов,

Маҳмуджон Парпиев, Содиқ Дамин, Дилбар Ҳайдарова Абдулла Аҳмедов ва жамоатчи мухбирлар Носир Деҳқон, Манзура Отақўзиева, Баҳодир Омонов, Боқий Мирзо, Аҳмаджон Адашев каби ўнлаб ёшларга мураббийлик қилди. Уларнинг кўплари газеталарга муҳаррир бўлганларида эса менинг шогирдларим, дея қувониб юрди. Шу билан бирга ижодкорларнинг барини тинмай ижод қилишга ундади. Узи ҳам жуда кўп мақолалар ёзарди. Унинг “Шароф Рашидов - ўзбек адабиётининг атоқли адиби”, “Наманганда Абдулло чироғи”, “Чортоқ пахтаси”, “Деҳқоннинг қаноти” каби ўнлаб мақолалари ўз даврида жуда катта шов-шувларга сабаб бўлганди. Бу, ўз навбатида, Маҳмуджон Маъмуровнинг етук журналистлигидан далолат эди.

У ўзбек халқ оғзаки ижодини ҳам чуқур ўзлаштирган ва ижодкорлар билан мулоқотда бўлган олим эди. Шу мавзуда тадқиқот ишлари олиб борган Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Малик Муродов, Тўра Мирзаев, Баҳодир Саримсоқов, Муҳаммаднодир Саидов, Тожибой Ғозибоев, Ҳошимжон Раззоқов, Тўхтамурод Зуфаров, Комилжон Имомов, Абдиолим Эргашев, Ёқубжон Жўраев, Охунжон Собиров каби олимлар тўплаган хазиналарини ҳам кўриб чиқди. Биргина “Гўрўгли” туркумига кирган қирқ дostonнинг ёзиб олинган вариантларига назар ташлади. Ҳар йили Олийгоҳ талабалари билан уч-тўрт кунлик халқ оғзаки ижодини урганиш кунлари ўтказарди. Талабаларга ижодкорлардан халқ кўшиқлари, мақол ва маталлар, болалар фольлори, дostonларни ёзиб олиш ва тадқиқ этиш методларини ўргатарди.

У кафедра мудири сифатида ўз талабаларига Наманган адабий мухити, унда ижод қилаётган Ҳабиб Саъдулла, Эрмамат Нурматов, Зиёвиддин Мансур, Ёқубжон Аҳмаджонов, Оташ Холмирзаев, Боқий Мирзо, Робиддин Исоқов, Раззоқ бахши Қозоқбой ўгли, Ҳайдар Бойча ўгли каби ижодкорлар ҳақида рефератлар ёздирар, китоб ҳолига келтириб архивга оларди. Шу ва бошқа меҳнатлари эвазига у жуда ҳурматли ва ардоқли эди. Зеро, унинг оиласи ҳам туманимиз эмас, вилоятимизда ҳам таниқли эди. Унинг тўнғич акаси Аҳмаджон ака ўқитувчи, Турсунбой ака фан доктори, профессор, Тўлқинбой ўқитувчи, Одилжон қўли енгил врач. Унинг беш қиз ва бир ўгли бор. Уларнинг бари олий маълумотли. Ўн етти нафар неvara, икки ~~эвар~~нинг бобоси эди.

Ҳа, таниқли инсон, шоир, олим, жамоатчи раҳбар Маҳмуджон Маъмуров қолдирган мерос таҳсинга лойиқ. У ҳар гапида менинг икки қанотим бор, бири ижодим бўлса, иккинчиси ўқитувчилик, дерди. Шу боис ҳам у қаерга парвоз қилмасин, албатта манзилга етарди. Бугун эса Маҳмуджон Маъмуров орамизда йўқ. Аммо, ундан аллақанча қораламалар қолди. У боқий дунёга парвоз этди. У дунёси обод, бўлсин!

ЎРТА МАКТАБДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва уни ўрганиш жараёни, дostonчилик мактаблари ва бу мактабларда ижод қилган дostonчи, эртақчи, лапарчилар, ҳамда мақол, матал, болалар фольклорини ёзиб олиш ва ўрганиш бўйича олиб борилаётган ишлар барчани қизиқтириши аниқ. Ўрта мактабнинг барча синфларида, ҳатто бошланғич синфларда ҳам ўзбек халқ оғзаки ижодининг барча турларидан намуналар берилган. Бунинг боиси бор, албатта. Инсон пайдо бўлган кундан суҳбатга, бирор масала бўйича мулоқотга, керак бўлса, бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни бир-бирларига айтиб беришга эҳтиёж сезганлар. Бу эса кейинчалик халқ оғзаки ижодига айланган. Зеро, бусиз инсон тарбияси йўлида катта ишлар қилиб бўлмасди

Тарбия учун эса жуда катта манбаа бўлиши керак эди. Шу боис ҳам у нимагадир, кимгадир сифиниши, шу қудратли куч орқали инсонларни яхшиликка ундаши керак эди. Бу йўлда халқ дostonлари, унда кўтарилган масалалар, воқеалар, ватанни, элни ҳимоя қилиш, мардлик ва жасорат мавзуси ётарди. Бу дostonлар эса давраларда тингланар, кўп кишилар унинг таъсирида камол топардилар.

Ёзма адабиёт пайдо бўлгач, бу асарларнинг бари китобат қилинди ва кўплаб нусхада халқ қўлига бориб етди. Бугина эмас, энди мактаб партасида ўтирган ёшлар ҳам халқ оғзаки ижоди материалларидан баҳраманд бўлдилар. Мактаб дастурлари ва дарсликларига эса жуда кўп дostonлардан парчалар, мақоллар, эртақлар, қўшиқлар, тез айтиш ёки болалар фольклори ва бошқа асарларидан намуналар берилди. Ўқитувчи эса дарсда болаларга халқ оғзаки ижоди намуналаридан ўқиш ва ўрганишни тавсия қилдилар, албатта.

Бу биргина ўзбек эмас, барча халқлар адабиётида ҳам бор. Натижада, чуқур фалсафий, қуйма жумла ва донолик

ва мардликка чорловчи асарлардан, ота-боболаримизнинг бой меросидан барча баҳраманд бўлди. Жуда кўп ҳолларда кеча ва бугун яшаётган дostonчи, қўшиқчи, эртақчилар билан бевосита мулоқотда бўлиш, улардан барча халқ оғзаки ижоди материалларини ёзиб олиш масалалари бўйича ҳам катта ишлар қилинди.

Ушбу мақоланинг мақсади ҳам ўқувчиларни бой ва туганмас хазинамиз билан таништириш ва ўқувчилар онгига халқимиз яратган ахлоқ ва одоб нормалари билан қуролланган асарлар билан таништиришдир. Бугунги ўқувчи Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Навоий номидаги адабиёт институти ва А.Навоий номи Адабиёт музейи, Ҳамид Сулаймон номидаги қўл ёзмалар ва шарқшунослик институтлари қўл ёзмалари билан таништиришдан иборатдир. Бу бойлик эса халқимиз, ёшларимиз тарбиясида қўл келиши аниқ. Зеро, мустақиллик туфайли қадим урф-одатларимиз, диний ва дунёвий тарбияга асосланган Ҳикмат ва Ҳадисларимиз, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ва бошқа олим, алломалар асарларига ҳам эътибор кучайди. Бу ўз халқимиз тарихини, Амир Темурдек буюк давлатчилик ҳукмдорини ҳам яхшироқ англаш имкониятига эга бўлдик.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди эса бугунги ёзма адабиётимизнинг ҳам онаси, ҳам отаси, керак бўлса ака-укаси-ю, амма-холаси эканлиги ҳам аён. Шу боис ҳам у мактаб, коллеж, олийгоҳ талабасими, олим ва аспирантми, ким бўлишидан қатъий назар халқ оғзаки ижоди бўйича маълумотга эга бўлиши шарт бўлиб қолди. Бироқ, бу борада олиб борилаётган ва ўқитишдаги ишларимиз биз кутгандек эмас. Болаларимиз ҳали халқ оғзаки ижоди материалларини чуқур ва пухта ўзлаштирмаганлар. Хатто, олийгоҳларни битирган ўқитувчилар ҳам етарли билимга эга эмаслар.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, аввало ўзбек халқ оғзаки ижоди асосан, Фарғона халқ оғзаки ижоди тарихи, тўпланган бой материаллар, дostonчилар, олимлар олиб борган тадқиқотларни тўла таҳлил қилиш билан бирга, халқ оғзаки ижоди материалларини мактабда ўтиш методикасига ҳам тўхталмоқчимиз Бу, ўз навбатида, ўқитувчи ва ўқувчилар учун фойдадан холи эмас.

Фарғона водийси, жумладан, Норин дарёси irmoқларида жойлашган Қайрағоч қишлоғи яқинида “Ашель” даврига оид (Ашель-учинчи даврнинг охирида ҳайвонсифат жонзотларнинг

одамга айланиш ёки тош даври, 1 миллион 100 мингинчи йиллар). Бу давр одамлари табиатнинг доимий ўзгаришларига қарамай, яшаш учун курашганлар. Оловни сақлаб қўйишни, уни ишқалаш орқали ўт-олов ҳосил қилишни ўрганганлар. Натижада, одамлар олов ва оловга бўлган муҳаббат ҳақидаги даҳшатли воқеалар ҳақида эртақлар тўқиганлар.

Бироқ, бу эртақлар ва ўша давр қўшиқлари бизгача етиб келмаган, аммо кеча ва бугун айтилаётган халқ қўшиқлари ўша давр қўшиқ ёки эртақларининг мағзи дейишга асосимиз бор. Зеро, бизга маълум бўлган ёзма адабиёт намуналари X-XI асрларда яратилгандир. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарларида халқ оғзаки ижоди намуналари, айниқса мақол, қўшиқ ва эртақ жанрига оид асарлар берилган.

**Меҳмон келса ўтқазғил,
Ҳордиқ олиб тинч бўлсин.
Оти ҳам ёруғликда,
Арпа, сомонга тўйсин.**

Бундан кўриниб турибдики, Маҳмуд Қошғарийгача бўлган даврда ҳам халқ оғзаки ижоди барқ урган. Айниқса, Ўрта Осиёнинг сувга бой ва жаннатмакон Фарғона водийсида халқ оғзаки ижоди жуда ривожланган. Бу бобокалон китоб - “Авесто”, “Тўмарис”, “Широқ”, “Рустам” афсоналарида, Фарғоний, Туркий, Наршахий, Фаробий, Беруний, Ибн-Сино, Рудакий, Фирдавсийнинг “Шоҳнома дostonларида халқ яратган ўлмас образлар борки, буларнинг бари, йиллар ўтиши билан ҳам ўз қадрини йўқотмаган. Айниқса, истилочиларга қарши олиб борилган кураш халқ оғзаки ижоди учун катта манбаи эди. Натижада, халқ мўғуллар ва турли уруғлар ўртасида бўлган урушларни акс эттирган эртақлар, қўшиқлар ва дostonлар яратганлар.

Бу ҳақда олим Н. М. Маллаев шундай ёзади: «Асрлар ўтиши билан кўпгина халқ асарларининг айримларигина бизгача етиб келди. Ёки катта ҳажмдаги бошқа асарларнинг таркибий қисмига айланиб кетди». (Н. М. Маллаев, “Ўзбек адабиёти тарихи”, Тошкент - 1972йил). Бироқ, бу маданият ва адабиёт, санъат асарлари тарихи, тараққиёт босқичлари моҳиятига қараб баҳоланди. Фарғона водийсида эса фан, маданият, санъат бошқа ҳудудларга қараганда тез ривожланди. Деҳқончилик ҳамда кулолчилик ва устачилик билан шўғулланган ўтроқ халқ,

огзаки ижодини ҳам ривожлантирди. Бунинг боиси ҳам бор эди. Зеро, Фаргона водийси эрамиздан аввалги 128 йилдаёқ Хитой ва Марказий Осиё ўртасидаги савдо йўли эди. Иккинчидан, бу ерда деҳқончилик, боғдорчилик жуда ҳам ривожланган воҳа эди. Катта олим Қори Ниёзийнинг “Ўзбек халқининг маданий мероси” (Т. Н. Қори Ниёзий, “О культурном наследии узбекского народа”, “Фан”, Ташкент - 1960 год) рисоласида шундай ёзади: “Оживление торговых и политических отношений Средней Азии Китаем началось задолго до нашей эры, по свидетельству китайских хроников, китайская миссия во главе с Чжан Цяном еще 128 году до нашей эры посетили Фергану Согдиану, Бактрию. Описывая Фергану Чжан Цян сообщил китайскому императору о том, что “Даванцы” ведут оседлую жизнь, занимаются земледелием, сеют рис, и пшеницу. Есть у них виноградное вино. Есть города. В Даване находится 70 больших и малых городов”.

Бу фактлар ҳам водий ахли халқ огзаки ижоди билан мунтазам шуғулланган дейишга асосимиз бор. Тўғри, ўзбек фольклорини ўрганиш XIX-асрда ривожланган. Бу олимларнинг кўплари рус сайёҳлари, шарқшунос ва ўлкашунос олимлар бўлган. Чунончи, рус ориенталисти шарқшунос А. Л. Кун Самарқандлик Абдурахмон Мустажировдан “Гўрўгли” гуркумига кирган айрим дostonлардан парчалар ёзиб олган.

1870 йилда Қозонда “Ҳикояти Гўрўгли султон” номи билан китоб босилган. Унда яна бир рус олими Е.Ф. Каль Термиз яқинидаги Солиҳобод қишлоғидан, ўзбекнинг Кўнғирот уруғига қарашли Омон Назардан дoston тинглагани, бу дoston уч соат мобайнида давом этганлигини ёзиб қолдирган. Бу маълумотларни синчковлик билан ўрганган ўзбек фольклористи Ходи Тиллаевич Зарипов, Е.Ф. Каль тинглаган дoston “Алпомиш” дostonи эканини аниқлаган. XIX-асрнинг сўнги чорагидан бошлаб “Ошиқ Ғариб”, “Санобар”, “Бўз йигит”, “Саидхон”, “Гулфароҳ”, “Бўз ўғлон” каби дostonларнинг нашрлари пайдо бўлди.

Бу олим ва алломалар хизмати эвазига 1925,30 йиллар ичида ўндан ортиқ халқ дostonчиларидан мингдан ортиқ эртақ, халқ кўшиқлари, дорбозлар, қизиқчилар ҳақида рисола ва махсус китоблар эълон қилинди. Фозил шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан, Абдулла Нурали ўғли, Усмон бахши Маматқул ўғли, Чўт бахши, Жумабой бахши, Ҳусан Ражаб ўғли каби

бахшилар номи, уларнинг ижоди ҳақида маълумотлар пайдо бўлди. Бу фақат гарбдагина эмас, рус олимлари томонидан ҳам ўзбек халқининг эпослари сақланиб қолмаган, деган даъволарини чиппака чиқарди. Албатта, дарс жараёнида ўқувчилар мана шу маълумотлар билан қисқа таништирилиши шарт. Шу билан бирга уларнинг қайси дostonчилик мактабларига мансублиги, улардан ёзиб олинган барча халқ оғзаки ижоди материаллари ҳақида маълумот бермоқ жоиздир.

Шунингдек, водийда халқ китобатига айланган ва шу дostonлар асосида яратилган асарлар Фарғона водийсида кенг тарқалганлигини ҳам исботлайди. Халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва бу асарлар асосида мукамал дostonлар, ёзма ҳикоят ва ривоятлар ёзиш ҳам кўзга ташланган. Бироқ, ўша давр тақозоси билан айтганда бу дostonларни ёзиб олиш, элга китоб қилиб тарқатиш ишлари юқори поғонага кўтарилмаган. Таъриф этилишича, биргина Кўлбуқон қишлоғида (ҳозирги Янгиқўрғон ҳудуди) 40 дан ортиқ халқ дostonчилари етишиб чиққанлиги ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, Наманган вилоятининг Пешқўрғон, Учқўрғон, Фарғона вилоятининг Қумариқ туманларида, Андижон вилоятининг Балиқчи туманида дostonчилик ривожланган.

Ўзбек фольклористкасида машҳур бўлган Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё дostonчилиги каби водий дostonчилиги-ю, халқ оғзаки ижодининг бошқа турлари, айниқса, қўшиқчилик жуда ривожланган. Бироқ, тараққиётнинг тезлашуви, техника воситаларининг кириб келиши, кўп ҳолларда халқ оғзаки ижодини орқага суриб юборган. Шунга қарамай, дostonчилар ўз репертуарларини бойитиб бордилар, айрим дostonларни мукамаллаштириш борасида ҳам катта ишлар қилдилар. Натижада дostonларнинг тили, гоёси, ундаги айтиш техникаси, назм ва насрий жумлаларнинг бетакрорлигини таъминладилар.

Ёрқўрғон рус-тузем мактабининг ўқитувчиси Васильев Наманган уездининг Ёрқўрғон қишлоғида яшовчи Исмоил Бурайимовдан “Хусниддин полвон” эртагини, Бешкапа қишлоғида яшовчи Ортиқбой Саримсоқовдан “Шахзода Назар Муҳаммад ва Малика Назарбиби” эртаklarини ёзиб олиб, матбуотда эълон қилди. (“Хусниддин полвон” эртагини эса тузем мактаби ўқувчиси А. Василий томонидан Исмоил Бурайимовдан ёзиб олинди ва биринчи марта газета ва журналларда чоп этилиши эди.

Водийди айниқса, кўшиқ, масхарабозлик, аския каби халқ ижоди жуда ривожланган. Албатта, бу соҳага ҳам рус олимлари катта эътибор билан қарашди ва жуда кўп ҳолларда ёзиб олиш ва тадқиқ этиш борасида катта ишлар қилишди. Халқ томонидан яратилган халқ театри материаллари ва сахнавий асарлари биргина водий аҳолисига эмас, Афғанистон, Қашқар, Кавказ, ҳатто Россиягача етиб борди. Бу борада илмий кузатишлар олиб борган Мухсин Қодиров, “Бу даврда масхарабоз ва қизиқчиларнинг фаолият майдони кенгайиб борди ва уларнинг таланти элга манзур бўлди”, деб ёзган эди.

Муллабой Мансуров труппасида Юсуфжон қизиқ, Карим Зарипов, Ортиқ қизиқ, Собир қори каби атоқли комиклар борлиги ҳақида ҳам ёзиб қолдирганлар. Уларнинг “Қилич тушди”, “Мамаюсуф”, “Бола ўқитиш”, “Сурат кўрсатиш”, “Хитой табиби”, “Сартарошлик” каби томошалари ўша давр кишиларинигина эмас, чет эл томошабинларини ҳам хушнуд қилган. Бу ҳам водийда халқ оғзаки ижодининг бир тури бўлган халқ санъатининг юксакликка кўтарилганидан далолат эди.

1955 йилда олимлардан Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Фатхулла Абдуллаевлар водийга ташриф буюришиб, Б.Канонов Наманган област Чуст туман, Қорасоч қишлоғида яшовчи Маллабой Хошимовдан “Рустамхон” достонини, олим Мансур Афзалов “Бўтакўз”, “Шохдорхон”, “Юлдуз билан Қундуз” каби достонларни ёзиб олдилар ва нашр эттирдилар. Айниқса, Хамза бутун умрини халқ оғзаки ижоди материалларини ёзиб олиш ва халққа етказиш ишига бахшида қилди. Машхур олим Т.Н.Қори Ниёзий ўз эсдаликларида “Ҳамзанинг энг олижаноб хусусиятларидан бири у кўп вақт омма орасида юрарди, халқ ҳаётини ўрганарди, шу билан бирга адабиёт ва ижтимоий-сиёсий масалаларда суҳбатлар уюштирарди. У доимо махсус дафтар ташкил қилиб, бу дафтарларга халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб борарди”, деб ёзган эди. Натижада шоирнинг барча асарларида халқ оғзаки ижоди намуналари кўзга ташланади. Унинг “Қизил гул”, “Оқгул”, “Сафсар гул”, “Пушти гул” тўпламлари чоп этилади.

---

1. Саратовская сказка рассказана учителем Янгикурганской русской-туземной школы Наманганского уезда Исмоида Буруфимовым.

Записка учителя А. Васильева Наманганский уезд Уйчинского района.

Бу асарларнинг бари халқ оғзаки ижоди асосида ёзилганлиги кўзга ташланади. “Қизил гул” тўпламига киритилган “Соғиниб” шеъри бевосита халқ кўшиқлари оҳанги асосида яратилганлиги ҳам буни исботлайди.

**Қора сочим ўсиб қошимга тушди ёр-ёр,
Бу савдолар менинг бошимга тушди ёр-ёр.
Бориб айтинг, мени кимки сўраса ёр-ёр,
Жудоликнинг захри ошимга тушди ёр-ёр.**

Ҳамзанинг жуда кўп асарларида эртақлар афсоналар, латифалар, оғзаки драма аънаналари, мақол ва маталлар қўлланилган. Шоир “Тўғри сўз бола”, “Тошбақа билан чаён”, “Қиморнинг боши”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб, онанинг жазоси” каби асарлари, шунингдек, “Майсаранинг иши”, “Паранжи сирлари”, “Ялчилар иши” каби драмаларида ҳам бевосита халқ оғзаки ижоди асосига қурилганлиги билан барчага эъозлидир.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди материалларини ёзиб олиш 1930 йилдан бошланиб, унга биринчи ўзбек олими Ходи Зариф томонидан асос солинди. У водий халқ оғзаки ижодини ўрганиш, уни ёзиб олиш, архивлаштириш, тадқиқ этиш ишларига ҳам бош-қош бўлди. 1940-60 йилларда эса Фарғона халқ оғзаки ижодига янада қизиқиш ортди. Шу йиллардан бошлаб Алишер Навоий номли тил ва адабиёт институтининг бир гуруҳ олимлари водий бўйлаб экспедицияга чиқдилар. Улардан сўнг Алишер Навоий номли Адабиёт музейи, Ҳамза номли Санъатшунослик институти, Ленинград, Москва каби катта шаҳарлардан ташриф буюрган олимлар томонидан ўрганила бошланди.

М.Афзалов, М.Муродов, Т.Ғозибоев, З.Хусаинова, М.Саидов, Б.Саримсоқов, К.Имомов, С.Асқаров, Т.Боровкова, Саидбек Ҳасан Р. Ғозибоев, Ҳ. Раззоқов, М. Муродов, М. Маъмуров, Робиддин Исҳақ, Оташ Холмирзаев каби олимлар Ҳайдар Бойча ўғли, Деҳқон шоир Қорабой ўғли, Абдумўмин бахши, Абдуазиз бахши, Абдураззоқ бахши, Имомали Эшмат ўғли, Алим шоир Ниёз ўғли, Дуғумбой бахши, Имомназар Исроил ўғли, Иброҳим шоир Отабоев, Эгамберди бахши Олим ўғли, Мирзабдулла шоир Мирза ўғли, Омон бахши Раззоқ ўғли, Мамасодиқ шоир Раззоқ ўғли, Ҳусанбой Абдураззоқ ўғли каби юзга яқин дostonчиларни фанга маълум қилдилар.

Наманган, Андижон ва Фарғона вилояти ва туман газеталарида жуда кўп мақолалар чоп этилди. Ўша йиллари

Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Ҳайдар санновчи Бойча ўғли, Имомали Эшмат ўғли, Ҳусан Ражаб ўғли, Мулла Абдумалик бахши, Алим шоир Ниёз ўғли каби дostonчилардан “Гўрўғли” туркум дostonлари ва “Алпомиш” дostonининг йигирмадан ортиқ вариантлари ёзиб олинди.

Бу материаллар билан ўқувчилар танишиб олгач, ўрта мактаб дарсликларида берилган халқ оғзаки ижоди материаллари билан таништирув бошланади. Унда ўқитувчи ва ўқувчи халқ оғзаки ижоди материалларининг яратилиши, отадан болага ўтиш жараёнлари, айтувчилар, уларнинг салоҳияти ҳақида маълумотлар ҳам берилади ва дарсга пухта тайёргарлик кўринади.

ДАРСГА ТАЙЁРГАРЛИК

Аслида дарсга тайёргарлик нима? Ана шу савол асосида режа тузилади. Зеро, дарсга пухта тайёргарлик кўрилмаса ўқитувчи тўплаган бой материалларни ҳам ўқувчига етказма олмайди. Шу боис ҳам бошланғич синфдан тортиб, то юқори синфгача ўтиладиган дарсга тайёргарлик кўриш лозим.

Бунда биринчидан, ҳар бир кабинетда халқ оғзаки ижодига оид кўргазмалар, ижодкорлар ва олимларнинг портретлари, халқ оғзаки ижоди жанрлари бўйича чоп этилган асарлар намуналари, айниқса, ўқувчилар кучи билан ёзиб олинган асарлар, ҳар бир қишлоқ ва шаҳар ҳудудида яшовчи халқ оғзаки ижоди билагонларининг суратлари ва улар ҳақида қилинган альбомлар, видео ва радио тасмаларига ёзилган материаллар қўйилмоғи керак.

Айниқса, дарсни ўтиш ва ундан олдин ҳам халқ оғзаки ижоди ҳақида тўлароқ маълумотга эга бўлиш учун адабиёт ўқитувчиси болаларни халқ қўшиқлари, мақол ва маталлар, болалар фольклорини ёзиб олиш ишига жалб қилмоғи керак.

Бу борада биз ҳам жуда катта тўпловчилик ишларини амалга оширдик. Фарғона водийси бўйича жуда кўп халқ бахшилари, эртакчи ва қўшиқчилари репертуарини ўрганиб чиқдик ва бу иш давомийлигини ҳам таъминладик. Тўплаган барча материалларимизни тартибга солиб, архивларга топшириш ишларини ҳам амалга оширдик. Тўплаган материалларимиздан айримларини, айниқса, қўшиқлардан бир, иккита намуна сифатида кўргазмалар ҳам тайёрладик.

Жумладан, Пешқўрғонлик Саврибу Сонсизбоевадан ёзиб олинган “Қишлоғим” шеъри намуна сифатида кўргазма қилинди. Унда шундай жумлалар бор:

**Боғим бору боғим бор,
Боғимда анорим борр.
Яшнаб кетди қишлоғим,
Меҳнатсевар халқим бор.
Ҳаводаги уч ўрдак,
Уччаласи ҳам бирдак.
Озод, шундай замонда,
Қишлоғим қизил гулдак.
Ариқ бўйида жийда,
Жийданинг гули майда.
Озод, гўзал қишлоқни,
Кўрасан ҳамма жойда.**

Кўшиқ шундай давом этади. Ҳўш, бу кўшиқнинг ижодкори ким? Албатта, халқ. Уни кўпчилик яратган. Ёки бир киши яратган бўлсада, кўпчилик унга сайқал берган. Кейинги ўн йилликлар даврида ўқувчи ва ўқитувчилар кучи билан қирққа яқин дoston, мингга яқин мақол, минг мисрадан ортиқ халқ кўшиқлари ва жуда кўп топишмоқ, латифа, эртақ, халқ қизиқчилиги материаллари тўпланди. Уларнинг кўплари миллий аъёналаримизни ифодаловчи холатлар билан уйғунлашгандир. Олайлик “Ёр-ёр”лар. Улар келин-куёв тўйларида айтилади. Келинг, ўша ўқувчилар кучи билан тўпланган “Ёр-ёр”лардан бирини ҳукмингизга ҳавола қилай.

**Қиз сардори айланай,
Келинчакдир ёр-ёр.
Яхши келин уйида,
Куюнчакдир ёр-ёр.
Мақтамангиз келинчакни,
Ошиб кетар ёр-ёр.
Кўш мақтовдан келинчак,
Тошиб кетар ёр-ёр.**

Шундай давом этувчи бундай “Ёр-ёр”ларда аввало тингловчини яхшиликка ундайди, инсониятни ахлоқ ва одобли бўлишга чақиради. Халқ оғзаки ижодида “Марсиялар” ҳам муҳим рол ўйнайди. Бу каби асарлар йиғи- йўқлов сифатида куйланади.

Қарғаларга қақитмаган отамей,
Чумчуқларга чўқитмаган отамей.
Сув ўрнига асал берган отамей,
Вой отамей, отамей,
Жон отамей, отамей.
Баланд тоғлар тоғи эдинг отамей,
Маҳалламиз бори эдинг отамей.
Халқимизнинг боғи эдинг отамей,
Вой отамей, отамей,
Жон отамей, отамей.

Ёки халқ мақолларини олайлик. Албатта, кўп йиллик тўпловчилик ҳаракати давомида жуда катта ҳажмдаги мақоллар тўпланди. Бу мақол ва маталларни кўплари янги. Биз мақоллар темасини ўтиш жараёнида ана шу мақолларни саралаш, тематик бўлиш билан бирга бу мақолларнинг илмий салоҳиятини, бугунги кун учун долзарблигини ҳам айтиб ўтишимиз зарур. Шу билан бирга ўқувчилар томонидан ёзиб келинган жуда кўп мақол дафтарлари номерланиб, ичидаги барча халқ оғзаки ижоди материаллари илмий ва замонавийлиги инобатга олинган ҳолда баҳолаб, адабиёт кабинети архивига олинди. Бу борада болаларни авваллари халқ орасида ишлаб келаётган мақоллар ва янги мақоллардаги фарқлар ҳам ўрганилмоғи ва ҳар бир мақолнинг тафсилий-мазмунини ёзиб қўйилиши керак. Шунга ўргатиш керакки, ўқувчи ўқиётган ва айтаётган ҳар бир мақолнинг тўла мазмунини билмоғи керак.

Мисол учун, “Бола бошдан-ақл ёшдан” мақолининг янги вариантларини излаб топиш керак. Жумладан, биз ёзиб олган мақоллар ичида “Болага берсанг панд, бола бўлар қанд”, “Бола тарбияси бешиқдан, тарбия кўрган эшиқдан”, “Ақлли боланинг кўзи-одобли сўзидан билинади” каби мақоллар ҳам яратилганини болалар онгига сингдириш, керак бўлса ёд олдириш, таълим-тарбияси ҳам жуда муҳимдир. Биз тўплаган мақолларнинг айримларини кўриб чиқайлик.

Ёмоннинг кўзи ола,
Кўзимас сўзи ола.

Яхшига қўним йўқ,
Ёмонга ўлим йўқ.

Яхшидан яхши ҳаво,
Ёмондан ёмон садо.

Сулув сулув эмас,
Ақлли сулув.

Ақл билан иш қил,
Эл кўнглини ҳуш қил.

Билимга қаноат керак,
Илмга қироат керак.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ёшларимиз фольклори ҳам мавжуд. Жуда кўп болалар ўйнаётганда турли хил халқ мақоллари, ўйин эпизодларини куйлайдики, уларнинг ижодкорлигига қойил қолмасликнинг иложи йўқ. Келинг, болалар ўйлаб топган ўйинлардан бирини сизларга ҳавола этайлик.

Аттим-баттим,
Говмишим сотдим.
Аст-паст,
Говмишни сот,
Сен чиқавер!
-Осмонда ой,
Одилжон бой.
-Нима қияпсан?
-Олма қоқяпман.
-Олмангдан бер.
-Акам сўкади.
-Аканг ўлмасин,
Худо сақласин.
-Қиличми, тўқмоқ?
-Тўқмоқ.
-Ундай бўлса,
Мен сен билан
Қирқ йил ўртоқ.

Албатта, ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш учун тўплаш керак, ёки мавжудларини йиғиш ва ўқувчиларга ўрганиш учун тавсия этиш зарур.

Ёзги таътил даврида Пешқўргон қишлоғида ташкил этилган “Иқтидор” тўғараги ижодкорлари (шеър, ҳикоя ёзиш билан бирга фольклор асарларини ҳам ёзиб олиш) билан шуғулландилар. Умар Наманган вилоятининг Учқўргон, Норин, Поп, Пешқўргон қишлоқлари, Андижон вилоятининг Балиқчи, Фаргона вилоятининг Қумариқ қишлоғига сафарлар қилиб, ижодкорлардан жуда кўп эртақ, мақол ва матал, дoston, халқ кўшиқлари ёзиб олдилар. Шуниси қизиқки, Қирғизистон Республикасига кўшни бўлган Нанай, Заркент, Ҳазратишоҳ қишлоқларида ижод қилаётган халқ ижодкорларидан “Манас” дostonининг ўзбекчалаштирилган вариантини ҳам ёзиб олинди. Шунингдек, қозоқ халқининг “Қизжибек” дostonининг насрий матни, Раззоқ бахшидан эса “Махтумқули” термалари ҳам ёзиб олинди. Келинг, ўша йили машҳур дostonчи Раззоқ бахши Қозоқбой ўғлидан ёзиб олинган “Гўрўғлининг болалиги” дostonи юзасидан фикр юритайлик.

“...Жуда қадим замонда Чортоқ деган томонда Евмит деган эл яшар экан. Евмитнинг подшоси Одилхон экан. Кунларнинг бирида Евмит элига кўшни бўлган Мари деган шаҳар беги Қовуштихон Одилхон подшонинг бор савдогарларини талаб кетиди. Шунда савдогарлар Одилхон подшога арзга келибдилар. Бу арзномани эшитган Одилхоннинг жаҳли чиқиб, Марига ҳужум қилиб, бор-будларини талаб савдогарларга молк мулкларини қайтариб олиб берибди. Ҳатто, Қовуштихоннинг ўн уч ёшли ўғли Совуштихонни ҳам банди қилибди. Қовуштихоннинг яна бир ўғли Тўлибой бўлиб, у жуда синчли, от минса кушдек учадиган, қилич чопса душманининг кўзини юмиб топадиганлардан экан. У отларнинг яхши, ёмонини бир қарашда билиб олар, эл-қавми уни жуда яхши кўрар экан. Буни кўрган Одилхон ўз қизи Бибиойшани унга никоҳлаб берибди.

Ой куни етиб Бибиойшанинг кўзи ёрибди. Унинг отини Равшанбек кўйишибди. Равшанбек бешикдаёқ ақли доно бўлиб етишибди. Улғайгач отаси уни харбий санъат - курашга, от чопишга ўргатибди. Кейин уни камондан ўқ отиш, қиличбозлик хунарларини ҳам ўргатиш учун устоз ёллабди.

Энди гапни бошқи томондан эшитинг. Бу дунёда яна Такатуркман деган юрт бор эди. Бу юртнинг Жигалихон деган хукмдори ҳам бўлар эди. Бу хукмдорнинг эса Гавжумбек ва Ҳилолой отли фарзандлари ҳам бор эди. Кунлардан бирида

Равшанбек ота-онасидан бесўроқ саёҳатга чиқибди. Шу куни Ҳилолой ҳам катта кўшк устига чиқиб, кўчага қараб ўлтирган эдик, кўзи ой деса ой, кун деса кун, бошига тож кийган, қўлига қиличу, елкасига камон осган Равшанбекка кўзи тушибди. Шунда Ҳилолой кўшқда ўлтириб, унга бир сўз айтиб турган ери бу турур.

**Қизил гул очилди қанчадан-қанча,
Тоқатим тоқ бўлур гул очилгунча.
Қаерлардан келаяпсан хой йигит,
Гапимга қулоқ сол, тўхтагин пича.**

Шунда Равшанбек у ёқ, бу ёққа қараб, кўшк устида ўлтирган Ҳилолойга кўзи тушиб, унга бир сўз деб турган ери.

**Қошинг кериб, қавоғингни уйдирма,
Олтин пиёланга майни тўлдирма.
Дўстми, душманмисан асло билмадим,
Қошларинг қаро экан, мени куйдирма.
Йиғлаганда ёш тўкилар юзима,
Қиёмат бўлса гар, ёмон куни ўзима.
Бир саёҳат айлаб келдим юртингга,
Ишонабер мени айтган сўзима.**

Достон шу тариқа бу икки ёшнинг бир-бирни севиб қолиши ва Ҳилолойнинг вафоти, гўрда эса Гўрўглининг туғилиши каби воқеалар баён этилади. Шундан сўнг, Гўрўглининг гўрдан чиқиши ва тоғаси Рустамхон томонидан топиб олиниши ва бияни эмиб, катта қилиниши баён этилади. Албатта, бу асар матни ҳар бир бахшида бир хил тема, бир хил образлар бўлиш билан бирга анчагина ўзгаришлар, қўшимчалар, олиб ташланган сатрлар ҳам бор. Бу айниқса, Задарёлик Маҳмуд бахши Дугумбой ўғли, Поплик Матрайим бахши, Қўлбуқонлик Ҳайдар санновчи, пешқўрғонлик Омон шоир Раззоқ ўғли ижодида кўринади. Водий халқ достончиларининг “Алпомиш” ва “Гўрўгли” туркумига кирувчи бошқа достонларида ҳам озми-кўпми номлар, қаҳрамонлар номланишида ўзгаришлар борлигини кўрамиз.

Қисқаси, ана шу маълумотлар билан қуролланган ва синф хонасида кўргазмалар, қўлёзма достонлар, достончиларнинг суратлари ва ҳаёт бўлган достончи, кўшиқчиларни мактабга таклиф этилиб, “Адабиёт дарслигида берилган халқ оғзаки ижоди материалларини “Учрашув”, “Экскурсия”, “Мультимедия” каби усуллар билан дарс ўтиш мақсадга

мувофикдир. Келинг, яхшиси дарсликларда берилган эртақлар, кўшиқлар, мақоллар ва “Чамбил камали” достонини (бошқа достонни танласа ҳам бўлади) ўтиш методикаси ҳақида сўз юритайлик.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек халқ оғзаки ижоди жуда қадимий. Шу асарлардан “Уч оғани ботирлар”, “Зангори гилам”, “Халқ мақоллари”, “Халқ эртақлари”, “Топишмоқлар”, “Халқ кўшиқлари”, “Чамбил камали”, “Широқ”, “Тўмарис” кабилардан парчалар берилган. Шу кўктаи назардан қараганда 1-4, ва 5-9 синфлар, уч йиллик коллеж дарсликларида берилган материаллар бугунги кун талабига жавоб берадими, деган саволга жуда мукамал эмас, дея жавоб бериш мумкин. Барча халқ оғзаки ижоди материаллари болалар ёши, дунёқарашига мослаштирилмаган. Шунингдек, берилаётган асарлар жанри тўғри тақсимланмаган, барча синфларда-ю, коллежларда оғзаки ижод нима, у нима вазифа бажаради, деган саволга жавоб йўқ. Ҳар бир дарсликда шу масалани тўлдириш учун ўзбек халқ оғзаки ижоди масалаларини тўлиқ акс эттирган илмий мақола, ёки обзор йўқ. Бошланғич синфларда берилиши лозим бўлган эртақлар асосан ахлоқ-одоб, мардлик, ватанпарварлик, дўстлик мавзусини, шу билан бирга болаларнинг ўз фольклори материаллари, бу борада илмий кузатишлар олиб борган олимларимизнинг меҳнати ҳам кўрсатилмаган. Болларбоп ўзбек фантастикаси ҳам эътибордан четда қолган. Шунингдек тез айтишлар, замонавий эртақлар ҳақида ҳам маълумотга эга эмасмиз.

Коллеж дарсликларида ҳам ўзбек халқ оғзаки ижоди нима, унинг неча тури бор, улардан энг сараси қайси асар, бу борада кимлар илмий ишлар қилган ва қандай масалаларни кўтарган каби саволларга ҳам жавоб йўқ. Парча берилган достон, унинг матни ва мазмуни ҳақида ҳам қисқача маълумот бериш лозимлигига қарамай, бунга ҳам эътибор қилинмаган. Биргина мақолларни олайлик. Мақоллар матни берилгану унинг келиб чиқиши, тарихи, кимлар томонидан яратилган, ёзиб олиш ва ўрганиш, ҳар бир мақолнинг тафсили ҳақида сўз йўқ. Шу билан бирга болаларга берилган савол-жавоблар жуда жўн.

Келинг, яхшиси адабиёт дарслигига бир вақтлар киритилган (Аслида дарсликка “Алпомиш” ёки “Гўрўгли” туркум достонларидан бериш лозим) “Чамбил камали” достони ҳақида сўз юритайлик. Бу достонни ўтиш учун тўрт соат вақт берилган.

1.Биринчи соат. Ўзбек халқ достонлари ва “Чамбил қамали” достони ҳақида суҳбат.

2.Иккинчи соат. Достон парчасини ўқиш.

3.Учинчи соат. Достон мазмунини ўзлаштириш.

4.Тўртинчи соат. Достон бўйича суҳбатлар. Достон ҳақида хулоса, унинг таълим ва тарбиядаги аҳамияти.

Бу дарсни ўтишда албатта, маҳаллий материаллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга халқ оғзаки ижоди материалларини ўтиш даврида синфда қуйидаги ишларни бажариш ҳам керак. Бу энг аввало адабиёт кабинети, ёки бошланғич синф хонасида халқ оғзаки ижоди бурчаги ташкил этиш керак. Бурчакка қуйидаги кўргазмалар қўйиш лозим.

1.Ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича чоп этилган китоблар, олимлармизнинг илмий изланишлари (шкафларга терилса ҳам бўлади).

2.Достончи, қўшиқчи, эртақчиларнинг портретлари ва улар ҳақида тайёрланган буклетлар, альбомлар (шу ерда фольклоршунос олимларнинг портретлари ва улар ёзган китоблар ҳам қўйилиши керак).

3.Маҳаллий бахши, қўшиқчи аёллар ҳақидаги материаллар, ёзиб олинган асарларнинг қўлёзма ёки мошинка, ёки компьютер вариантлари.

4.Газета ва журналларда чоп этилган халқ оғзаки ижодига оид материаллар.

5.Деворий газеталар, рассомлар томонидан чизилган, халқ оғзаки ижодига оид расмлар, фотосуратлар.

6.Достончиларнинг сеторлари.

7.Магнит лентаси ёки видеога олинган достончи, қўшиқчи ва эртақчилар ҳаёти ва ижодига оид материаллар.

Тайёргарлик соати тўла амалга оширилгач, кабинетнинг эстетикаси, унинг ўқувчиларга берадиган озуқалари яна бир бор кўриб чиқилади, сўнг дарс бошланади.

Биринчи соат. Дарс юқорида тилга олинган ва безатилган кабинетда бошланади. Дарсга маҳаллий бахши, қўшиқчи ва эртақчилар ҳам таклиф этилади. Дарсни ўтиш учун қуйидаги кўргазма доска ёнига осиб қўйилади.

Достон юзасидан саволлар

1. Ёзма адабиёт ва оғзаки адабиёт ўртасида қандай фарқлар бор?
2. Халқ оғзаки ижодида қандай жанрлар бор?
3. Қандай достон, эртак, топишмоқларни биласиз?
4. Маҳалла, қишлоғингиз, туманингизда қандай достончи, қўшиқчи ва эртакчилар бор?
5. "Чамбил қамали" достони кимдан ва қачон ёзиб олинган? Бу достонни Фарғона водийси достончиларидан кимлар билади?

Ўқитувчи дарсни халқ оғзаки ижоди ҳақидаги қисқача кириш сўзи билан бошлайди. Унда халқ оғзаки ижоди ҳам ёзма адабиётимиз сингари катта адабиёт эканлиги, унинг тараққиёт йўли, тарихи, ҳозирги даврда тутган ўрни айтиб ўтилади. Шу билан бирга дарсда жаҳон адабиётида машҳур бўлган "Алпомиш", "Гўрўғли", "Манас", "Қизжибек", "Махобхорат", "Йўлбарс терисини ёпинган қаҳрамон", "Игор жангномаси", "Одессия", "Илиада" каби асарлар ва уларнинг халқнинг буюк қадр-қиммати, мардлиги, ўз юрти-ватанига бўлган меҳр-оқибати ҳақида сўзлаб берилади. Ва охир оқибат дарсликда берилган "Чамбил қамали" достони ҳақида сўзланади. Маъруза даврида айрим тушуниш қийин бўлган сўзларни ёзиб бориш топшириғи берилади. Кабинетда тайёрланган кўргазмаларга ҳам экскурсия қилинади. Ўзбек халқининг машҳур достончилари билан бирга маҳаллий достончилар ҳақида ҳам маълумотлар берилади. Шундан сўнг "Чамбил қамали" ҳақида маълумот берилади. Дарсни якунлаш билан бирга "Ёш фольклоршуносга эсдалик" дафтарининг биринчи бети очилиб, унга қуйидаги маълумотнома тўлдириб келиш топшириғи берилади.

Дарсдан сўнг бу дафтарга достон, қўшиқ, эртак ва бошқа жанрлардаги асарлардан ёзиб келиш ва дафтарни ёзма иш сифатида топшириш айтилади. Шунингдек, мактаб кутубхонасида бўлган барча халқ оғзаки ижоди китобларини ҳам тўла ёзиб келиш топшириғи берилади.

Иккинчи ва учинчи соат. (Достон текстини ўқиш ва мазмунини таҳлил қилиш). Бу соатларда ҳам дарс аввал тайёрланган кабинетда қуйидаги кўргазмалар осиб қўйилади.

**Достончилар ҳақида маълумотлар дафтари
(Ёзма иш сифатида, дарс охирида топширади)**

Т.н.	Халқ ижод	Туғилган	Миллати	У билган асарлар
	Қорининг Исми ва Фамилияси	йили		

Дарсда аввал ўтилган дарс юзасидан берилган саволлар асосида сўралади, сўнг ёзиб келинган халқ оғзаки ижоди материаллари текширилиб, янги асарлар ёзиб келиш топшириғи берилади. Шундан сўнг “Гўрўгли” туркум достонлари кўрсатилиб, ҳамюрт ижодкор Раззоқ бахшидан ёзиб олинган “Чамбил қамали” достонининг магнит лентасидаги варианти эшитилади. Шундан сўнг синф ўқувчилари икки гуруҳга бўлиниб, биринчи гуруҳ наср қисмини, иккинчи гуруҳ ўқувчилари назм қисмини ўқиш ташкил этилади.

Кўргазма №2

Достондаги ижобий ва салбий образлар

Тар №	Ижобий образлар	Салбий образлар
а)	Гўрўгли-Чамбил юрти султони	Салбий образлар ўқувчилар томонидан топилади
б)	Юнус пари - Гўрўглининг хотини	
в)	Гулчехрахон - синглиси	
г)	Холжувон - Гўрўглининг янгаси	
д)	Хасан - Гўрўглининг ўғли	
е)	Хасан чопсон - Гўрўглининг йигити	

Достон тексти бир сидра ўқиб бўлингач, ўқувчиларга кўргазма асосида тайёрланган саволлар ва ўқилган текст юзасидан ўқувчилар томонидан берилган саволлар асосида оғзаки сўралади.

Достон юзасидан саволлар

Гар №	Саволларнинг қисқача мазмуни	Изоҳлар
1	Араблар подшоси ким, қаерга бостириб кирди?	
2	Гўрўғлига ким томонидан чопар юборилди?	
3	Юнус пари бошлиқ Чамбил аёллари арабларга қарши қандай курашди?	
4	Гўрўғли образи ва унинг энг яхши фазилятлари нималардан иборат?	
5	Достонда қандай муболага ва ўхшатишлар бор?	
6	Достон қиммати ва тарбиявий ахамияти нимадан иборат?	
7	Асарни қайси образлари сизга ёқди?	

Дарсинг учинчи соатида эса барча ўтилганлар сўраб бўлингач, қуйидаги саволлар асосида дарс бошланади.

Ўқитувчи:–“Чамбил қамали” достони қандай асар, бу асар кимдан ёзиб олинган?

–Ўқувчи:–“Чамбил қамали” достони “Темирхон подшо” достонининг бир бўлаги бўлиб, 1927 йилда машҳур достончи Жомрод ўғли Пўлкандан ёзиб олинган.

Ўқитувчи:–Достонда қандай воқеалар тасвирланган?

Ўқувчи:–Араблар шоҳи Райхон араб ўзбек ва туркманларнинг мамлакати бўлган Чамбилга хужум қилади. Гўрўғли ва унинг қўшинлари, яъни қирқ йигити Чамбилда йўқ эди. Улар Темирхон подшо даргоҳига кетган эдилар. Гўрўғлининг хотини Юнус пари бошчилигидаги аёллар эркаклар кийимини кийиб, душманга қарши кураш бошлайдилар. Гўрўғли етиб келгунча Чамбилни мардларча ҳимоя қиладилар.

Ўқитувчи:–Гўрўғлининг араб босқинчиларига хужум қилганлиги ҳақидаги хабарни ким етказди? (Китобдан топиб ўқиб беринг).

Ўқувчи:

-Ассалому алайкум Чамбил подшоши,
Қариндош бўлиб келдим така-туркмандан.
Юртнинг бийи ўзингиз, мағрур унда ҳурлар,
Бола-чақаларни жунлилар хўрлар.
Ўз кўзим билан кўриб, сиз томон келдим,
Чувалашиб юрар, борки араблар.
Ёвгарчилик бўлди бу Чамбил элинда,
Бундан ортиқ зулм бормикан, қавмлар.

Ўқитувчи:-Гўрўгли нима деди?

Ўқувчи:-Гўрўгли Ҳасан чопсонни тезда Чамбилга етиб
боришга ва қайтиб боргунга қадар уларга қақшатгич зарбалар
беришни тайинлади.

Ўқитувчи:-Ҳасан чопсон Гўрўглига нима деди?

Ўқувчи:

-Ғам еманг сиз Гўрўглибек,
Ўзим додини бераман.
Ғойибдан қушдай учиб,
Чамбилга етиб бораман.
Арабларни тўс-тўпалон қиламан.

Достон шу тариқа давом этади. Ўқиб, таҳлил қилинганч,
дарс мустахкамланади ва ўқувчиларга қуйидаги кўрғазмада
тайёрланган саволлар билан мурожаат қилинади.

Достон бўйича саволлар

Тар №	Саволларнинг қисқача мазмуни	Изоҳ
1	“Чамбил қамали”га ўхшаш яна қандай достонларни биласиз?	
2	Раззоқ бахшининг “Чамбил қамали” достони билан биз ўқиган достон ўртасида қандай фарқлар бор?	
3	Ўзбек халқи ўз тарихида қандай душманларга қарши курашган? Бу достонда қайси босқинчиларга қарши кураш тасвирланган?	
4	Қандай халқ қаҳрамонлари достоннинг образи ҳисобланади?	

Бу ва шунга ўхшаш саволлар орқали дарс мустаҳкамланади. Бунда ўқувчилар қаҳрамонлик эпоси, асардаги Гўрўгли, Юнус пари, Ҳолжувон, Ҳасан чопсон каби мард ва жасоратли қаҳрамонлар образини яратиб, ички ва ташқи душманларга қарши олиб борилган кураш тасвирланади. Дарс охирида ўқитувчи достонда учровчи халқ мақоллари, иборалар, муболаға ва ўхшатишлар ҳақида дафтарга ёзиб келиш топшириғини беради. Шунингдек, биринчи соатда берилган халқ оғзаки ижоди материалларини ёзиб келиш топшириғи қайтарилади.

Тўртинчи соат. Бу соатда ўқитувчи достонни таҳлил қилади. Унинг темаси, достон ҳақидаги назарий маълумотлар берилади. Бу дарсни ҳам кабинетда ўтилади. Унга таклиф

этилган маҳаллий бахши Раззоқ бахши Қозоқбой ўғлидан дostonчиликдаги устози ва улардан дostonларни қай тарзда ўрганганлиги савол қилиб берилади. Дostonчи ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида, сўнг «Кунларим» дostonидан парчалар ўқийди. Шу соат учун тайёрланган кўрғазма осилиб. Бу кўрғазма ва ундаги образлар тўлалигича анализ қилинади.

Кўрғазма №5

Дoston образларига қисқача тарифлар

Тар №	Дostonнинг ижобий образлари	Образларга қисқача таърифлар
1	Гўрўгли образи -	Гўрўгли ўзбек халқининг қирқ дostonидаги асосий образ. У халқнинг мард ўғлони
2	Юнус пари-	Гўрўглининг хотини, тадбиркор ва мард аёл
3	Ҳолжувон образи-	Ҳолжувон ўз ватанини севувчи аёл. Унинг бу фазилати Райхон араб Чамбилга бостириб келганда айниқса, кўзга ташланади
4	Гулчеҳра образи-	Гулчеҳра ғайрат қилиб, Тўхмон араб томон борди ва найза санчади.

1. Халқ оғзаки ижоди ҳақида нималарни биласиз?
2. “Чамбил қамали” достони қайси дostonлар туркумига киради?
3. Достончи бахшилардан кимларни биласиз ва уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?
4. Пешқўргон қишлоғида дostonчилар борми, бўлса улар қайси дostonчилик мактабининг вакили саналади?
5. Газета ва журналларда қайси бахши ҳақида мақолалар ва уларнинг асарлари чоп этилган?
6. “Гўрўғли” туркум дostonлари номларини сананг.
7. Бахши, жиров, ирчи, санновчи, шоир, дostonчи сўзлари маъноларини изоҳланг.
8. Ҳамқишлоқ бахшилар ҳақида нималарни биласиз?

Бу икки кўрғазма юзасидан савол-жавоб соати ўтказилади ва шу орқали дарс мутаҳкамланади. Дарс тугашига беш минут қолганида эса биринчи соатда тарқатилган дафтар йиғиб олинади. Бу дафтардаги барча материаллар ёзма иш сифатида текширилиб, баҳоланади. Дафтарлар номерланиб, адабиёт кабинети архивига олинади.

Хулоса қилиб айтганда, дарслар шу тариқа ўтилганда биринчидан ўқувчиларнинг халқ оғзаки ижоди материалларини ўзлаштириш 90 фоизга етади. Уларнинг ахлоқ ва одобида ҳам озми-кўпми ўзгаришлар кузатилди.

26	«Алтриниш	Оймасулув Каноева	Нам. Област Хонобод кишлоғи	Й. Бекмуродов	1976	6325
27	«Юсуф ва Ахмад»	Омон Разақов	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1974	228
28	«Юсуф ва Ахмад»	Разақ Бахши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1974	974
29	«Гурулги»	Разақ Бахши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1975	263
30	«Гурулгининг тузиллиши»	Омон Разақов Чортоқ район		О. Холмирзаев		
31	«Гурулгининг тузиллиши»	Имом Насриддинов	Нам обл. Чортоқ райони	М. Юрадов	1975	1085
32	«Гурулгининг тузиллиши»	Омон Разақов	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1972	945
33	«Авазонинг олиб келиниши»	Разақ Бахши	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1974	227
34	«Авазонинг олиб келиниши»	Хайдар Бойчи Угли	Нам обл. 04-г Янгибурган райони	О. Холмирзаев	1988	3958
35	«Авазонинг олиб келиниши»	Махмуд Доғубоев	Нам обл. Задарё райони	Шоир ўзи	1964	288
36	«Авазонинг олиб келиниши»	Мадрайим Бахши	Нам обл. Поп район	Й. Бекмуродов	1970	7783
37	«Шоҳдархон»	Абдувазиз Абдуразақов	Нам обл. Чортоқ р-н	О. Холмирзаев	1969	958
38	«Шоҳдархон»	Абдувазиз	Нам обл. Чортоқ р-н	О. Холмирзаев	1967	261
39	«Авазининг арази»	Абдуразақов	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1959	9349
40	«Авазининг арази»	Разақ Бахши	Нам обл. Поп р-н	Й. Бекмуродов	1970	7780
41	«Далги»	Матрайим Бахши	Фаргона обл. Ўзбекистон тумани	Й. Бекмуродов	1970	7780
42	«Авазининг олиб келиниши»	Назира Бува Кузибоева	Фар. области	Й. Бекмуродов	1970	6307
43	«Авазининг арази»	Разақ Бахши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1967	261
44	«Авазон»	Матрайим Бахши	Чортоқ район	Й. Бекмуродов	1971	
45	«Далги»	Курбон Эсонбоев	Фар обл. Ўзбекистон райони	Й. Бекмуродов	1974	7784
46	«Авазининг олиб келиниши»	Фар обл. Ленинград район		Й. Бекмуродов	1976	275
47	«Юлдуз билан Кўндуз»	Разақ Бахши	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1973	275
48	«Юлдуз билан Кўндуз»	Разақ Бахши	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1972	948
49	«Юлдуз билан Кўндуз»	Омон Разақов	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1976	952
50	«Юлдуз билан Кўндуз»	Омон Разақов	Нам. Обл. Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1972	944

51	«Аваз ўғлон ва Гулпар»	Раззоқ баҳши Сирли бой тангиров	Нам. области Поп райони	А. турсункулов	1976	1022
52	«Кундуз ва Юлдуз»	Раззоқ баҳши	Чортоқ райони	О. Холмирзаева	1976	9350
53	«Кундуз ва Юлдуз»	С. тангиров	Чортоқ райони	И. Бекмуродов	1976	5615
54	«Авазлонча»	Хайдар бойча ўғли	Нам. области	О. Холмирзаев	1976	276
55	«Бутақуз»	Абдулазиз шoir	Наманган области	О. Холмирзаев	1973	951
56	«Замонбекинг тўйи»	Омон Разаков	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1972	946
57	«Замонбекинг тўйи»	Омон Разаков	Чортоқ райони	О. Холмирзаев	1978	6629
58	«Айсанам»	Абдулазиз баҳши	Наманган области	О. Холмирзаев	1978	6629
60	«Рашидан»	ПППП Абайдуллаева		И. Бекмуродов	1978	228
61	«Тўлаб Ботир»	Раззоқ баҳши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1987	
62	«Тўлаб Ботир»	Мамасодик Разаков	Наманган области Пешмургон кишлоғи	О. Холмирзаев	1975	264
63	«Тоҳир ва Зухра»	Раҳмонназар Абдуназаров	Нам области.	И. Бекмуродов		5686
64	«Тоҳир ва Зухра»	Тожибой Мухаммадиев	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		6390
65	«Тоҳир ва Зухра»	Т. Мухаммадиев	Узбекистон райони	И. Бекмуродов		7201
66	«Тоҳир ва Зухра»	С. Мамаризаева	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		211
67	«Ези билан Зебо >>	Раззоқ баҳши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1975	262
68	«Ези билан Зебо >>	Раззоқ баҳши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1976	9351
69	«Ези билан Зебо >>	Раззоқ баҳши	Чортоқ район	О. Холмирзаев	1972	945
70	«Ези билан Зебо >>	Раззоқ баҳши		О. Холмирзаев	1975	945
71	«Ези билан Зебо»	Робия Холдарова	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		950
72	«Зебохон»	Раҳмон Аҳмедов	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		
73	«Ширин билан Шакар >>	Аҳмад девонаев	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		5750
74	«Қизжибек»	Усмон Рустамоғ	Поп райони	И. Бекмуродов	1976	1339
75	«Тўлаган Мирза >>	Аҳмад Девонаев	Фаргона области Бувайда райони	И. Бекмуродов	1970	1334
76	«Рустам»	Матрайим Баҳши		И. Бекмуродов	19	7781
77	«Санобар»	Аҳмад Йўлдашев	Фаргона области Узбекистон райони	И. Бекмуродов		6879

ШАХСИЙ АРХИВДАГИ ДОСТОНЛАР

№	Асар номи	Айтувчи	Манзилгоҳи	Ёзиб олувчи	Ёзиб олинган йил
1	«Гуруғлини болалиги»	Раззоқ бахши	Чортоқ р-н	О. Холмирзаев	1974
2	«Шоҳдархон»	Исмон Мазаходов	Нам облы.	О. Холмирзаев	1968
3	«Тулаб ботир»	Исмон бахши	Ан облы. Балиқчи р	О. Холмирзаев	1964
4	«Бугақуз»	Усмон шоир		О. Холмирзаев	1959
5	«Манас»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1972
6	«Маҳтумқули»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1978
7	«Чамбил достони»	Алим шоир		О. Холмирзаев	1974
8	«Миссқол пари»	Абуазиз бахши	Нам облы.	О. Холмирзаев	1974
9	«Гулнор пари»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1978
10	«Юнус пари»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1980
11	«Рустам»	Матрайим бахши		О. Холмирзаев	1976
12	«Муродхон»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1978
13	«Ортим ҳақида достон»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1980
14	«Кунларим»	Раззоқ бахши		О. Холмирзаев	1976
15	«Гуруғлининг ўлими»	Раззоқ бахши	Нам облы.	О. Холмирзаев	1980
16	«Нуралихон»	Умарёзи	Чортоқ р.н	О. Холмирзаев	1962
17	«Ёзи билан Зебо»	А. Кучимов	Янгиғўрғон р.н	О. Холмирзаев	1974

МУНДАРИЖА

Наманган халқ дostonчилари	6
Адибнинг уч куни	31
Ўнгор лочинлари	45
Оромсиз кунлар қўшиғи	54
Ўрта мактабда халқ оғзаки ижоди	62

АДАБИЙ-ИЛМИЙ НАШР

Оташ ХОЛМИРЗАЕВ

АДИБНИНГ УЧ КУНИ **Илмий - методик ва ёдномалар**

Мухаррир: Озод Топил
Мусаввир: И. Жумабоев
Мусахҳихлар: Ш. Холмирзаева, С. Ғофурова
Техник муҳаррир: Ҳ. Иномов
Компьютерчи: М. Насриддинова

10.05.2010 йил теришга берилди. 02.06. 2010 йилда босишга рухсат этилди. Бичими 60x80 1/16 Ҳажми 4 босма табоқ. Оққозга офсет усулида босилди. Адади 500 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.

**Нашриёт манзили: «Наманган» Наманган шаҳри,
А. Навоий кўчаси, 36-уй.**

**Босмаҳона манзили: Наманган шаҳри,
Дўстлик кўчаси, 2-»А»-уй.**

Хаёт мўъжиза, инсон
қадри муқаддасдир!

